

SIRBAN COSMINA GEORGETA

Hălmagiu

străveche vatră de istorie, cultură
și spiritualitate

Editura "Școala Vremii", Arad

SIRBAN COSMINA GEORGETA

Hălmagiu- străveche vatră de istorie, cultură și spiritualitate

“Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mâine este rodul trecutului, pentru că trecutul nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate și nou în progres”.

(Jacques Le Goff)

Editura ”Școala Vremii”, Arad

2024

Codul ISBN 978-630-6573-23-3

CUPRINS

Argument	5
1. Ținutul Hălmaგიului – Pagini de istorie	
1.1. Așezare geografică.....	6
1.2. Originea numelui.....	7
1.3. Voievozi ai Hălmaგიului.....	8
1.4. Desfășurarea revoluției din 1848-1849 în Ținutul Hălmaგიului	9
1.5. Arestarea lui Avram Iancu și ancheta.....	13
1.6. Desființarea comitatului Zărand.....	14
1.7. Sfârșitul dominației austro – ungare	15
2. Patrimoniul cultural și spiritual al Comunei Hălmaგიu	
2.1. Edificii istorice	17
2.1.1 Bustul lui Avram Iancu.....	17
2.1.2 Monumentul eroilor.....	17
2.1.3 Troița de la podul Văii Baneștilor.....	18
2.1.4 Piatra Cinzaiului.....	19
2.2. Edificii religioase	20
2.2.1 Biserica voievodală din Hălmaგიu.....	20
2.2.2 Biserica parohială cu hramul “Nașterea Maicii Domnului”.....	21
2.2.3 Protopopii Bisericii Ortodoxe din Hălmaგიu.....	22
2.2.4 Bisericile din lemn.....	23
2.3. Muzee	25
2.4. Arhitectura satelor cu gospodării tradiționale vechi	26
2.5. Ocupații tradiționale	27
2.5.1 Țesutul.....	27
2.5.2 Unelte și instalații tradiționale.....	27
2.5.3 Arta lemnului.....	28
2.5.4 Fierăritul.....	29
2.5.5 Cojocăria.....	29
2.5.6 Prepararea produselor din carne și lapte de oaie-Virșli de Hălmaგიu.....	30
2.5.8 Școala de pictură naivă de la Brusturi, Comuna Hălmaგიu.....	30
2.6 Obiceiuri, sărbători folclorice și alte festivități	32
2.6.1 Nedeile.....	33
2.6.2 “Științele populare”/ Mitologia populară	33
2.6.3 Obiceiuri de iarnă.....	34
2.6.4 Evenimente premaritale.....	34
2.6.5 Obiceiurile de primăvară.....	36
2.6.6 Obceiurile verii.....	39
2.6.7 Obiceiuri legate de familie.....	40
2.7 Personalitatea lui Avram Iancu oglindită în folclorul hălmaგიean	41
2.8 Viața culturală în Ținutul Hălmaგიului-Societăți culturale	44
2.9 Istoricul școlilor din Hălmaგიu	46

2.9.1 Școala normală din Hălmațiu.....	47
2.9.2 Școala elementară.....	48
2.9.3 Obligatoritatea învățământului primar.....	49
2.8.5 Îndeletniciri practice în școală.....	50
2.8.6 Școala din Hălmațiu la sfârșitul secolului al XIX-lea.....	50
2.8.7 Școala în secolul al XX-lea.....	50
2.8.8 Lupta pentru construirea școlilor.....	51
2.8.9 Localurile în care a funcționat Școala din Hălmațiu.....	53
2.8.10 Directorii școlii din Hălmațiu în perioada 1989-prezent.....	54
2.9 Personalități.....	55
2.9.1 Preotul Nicolae Butariu (1843-1890).....	55
2.9.2 Traian Mager reformistul vizionar.....	57
Bibliografie.....	61

Argument

Lucrarea de față nu este o monografie, este o fereastră larg deschisă spre o parte din ființa țării, spre geografia sa, spre activitatea economică dar și spre viața spirituală a oamenilor care locuiesc și muncesc aici într-o unitate de nezdruccinat, vorbind limbajul comun al muncii și al frăției, al credinței și al demnității.

Am scris această lucrare insuflețită de marea dragoste pe care o simt unii oameni pentru locul natal.

La tot pasul esti înconjurat de vetigii, de urme ce le-au lasat înaintasii noștri, cei care s-au înscris prin faptele lor mărețe în cartea de istorie a neamului nostru.

Dacă prietele ar putea vorbi ar striga și ele, fiecare, câte au văzut: au văzut cnezi și voievozi, au văzut iobagi asupriți și boieri asupritori, i-au văzut pe Mihai Viteazul, pe Horia, Cloșca și Crișan și pe Avram Iancu, pe Buteanu, Traian Mager, pe toți fii și fiicele acestor locuri ce n-au pregetat a se jertfi pentru țară și câte au mai văzut, doar pietrele știu.

Din aceste pietre s-au zidit case, s-au ridicat biserici, școli și clădiri administrative, s-au ridicat monumente și troițe pe care s-au încrustat nume, date, locuri și fapte. În ajutorul pietrelor mute vin să depună mărturie munții cu pădurile, apele și unele scrieri ale oamenilor ce și-au iubit neamul și l-au slujit cu pana și uneori cu arma.

Ca fiică a acestei localități am adunat cu râvna și pasiune documente vechi și noi, precum și informații de la oameni competenți pentru a face cunoscut tuturor și mai ales locuitorilor de azi și de mâine ai acestor meleaguri, condițiile sociale și istorice în care au trăit strămoșii noștri, realizările lor și atitudinile ce le-au avut în anumite împrejurări vitrege prin care au trecut, pentru păstrarea avutului și a bunurilor spirituale moștenite de la străbuni sau create de ei.

Autoarea

I. Ținutul Hălmaგიului – Pagini de istorie

1. 1. Așezarea geografică a Ținutului Hălmaგიului

Depresiunea Hălmaგიului, cunoscută și sub numele de Ținutul Hălmaგიului, constituie una dintre „porțile” de pătrundere dinspre câmpie spre Munții Apuseni, făcând legătura între zona mai deschisă din Câmpia Aradului și Munții Apuseni propriu-ziși. Acest ținut prezintă o formă de relief care cuprinde un șir de defilee și micro depresiuni formate de Crișul Alb și afluenții lui, în special cei din partea dreaptă, defilee și depresiuni ce încep de la Ociu, dinspre est și se termină cu cele de la Gura –Văii, Gurahonț, spre vest.

Ținutul este încadrat de culmile muntoase ale Zărandului, în partea sudică, iar la nord culmile munților Codru-Moma și Bihorului.

Climatul temperat continental, dar și cu influențe oceanice, cu veri mai puțin dogorătoare și cu ierni mai blânde, a favorizat prezența omului în acest ținut până la cele mai înalte culmi muntoase.

Ținutul este brăzdat de o bogată rețea hidrografică de la est spre vest spre râul principal, Crișul Alb. Această rețea este formată din Valea Hălmaგიului, care adună apele văilor Brusturilor, a Luncșorilor, a Sârbilor apoi Valea Leucii ce adună din rețeaua hidrografică a zonei Vârfurilor și Valea Tăcășelelor, alimentată de pâraiele Poienii, Izbucului, Rogozului.

Disponerea rețelei hidrografice a favorizat înșiruirea satelor sub formă de salbă dinspre aval spre amonte(izvor), influențând alături de climă și relief, prezența omului în această regiune.

Pornind de la clasificările făcute de specialiști, satele din Ținutul Hălmaგიului se încadrează în categoria satelor dispersate (răsfirate) și risipite, majoritatea fiind situate pe fundul văilor, ori pe versante, gospodăriile înșirându-se pe o singură parte sau pe ambele maluri ale pâraielor sau ulițelor.¹

Din punct de vedere geologic, perimetrul comunei Hălmaგიu aparține părții vestice a bazinului neogen al Zărandului, fiind limitat la nord nord-vest de Munții Biharia, la vest de Moma Codru, la sud vest de andezitele de Leasa și Vârfuri și având la est o deschidere spre Țebea.

Fundamentul acestui golf este format din șisturi cristaline ce au fost străpunse de roci eruptive filoniene în partea de nord nord-est și de erupțiile andezitice în partea de sud.

După ce Munții Apuseni s-au eliberat de robia mării, în cretacicul mijlociu, perimetrul comunei Hălmaგიu a devenit un uscat întins dar în cretacicul superior marea Tetys își trimite din nou apele în această regiune. Această regresivitate a apelor coincide cu o nouă fază a cutărilor scoarței terestre, mai slabă ca cea precedentă și din cauza rigidității cu care au rămas Munții Apuseni în timpul fenomenelor tectonice, s-au format o mulțime de dealuri ca un brâu colinar.

În timpul neogenului s-au produs o mulțime de mișcări ale scoarței terestre, pe verticală, prin simple ridicări și coborâri, din cauza cărora au avut loc toate transgresiunile mărilor terțiare. Marginea de vest a Munților Apuseni a cedat valurilor mării și astfel au luat naștere bazinele neogene, cum este și cel al Hălmaგიului. Acestui bazin i se atribuie vârsta pontiană, pe baza determinărilor paleontologice, a florei și faunei ce o conțin formațiile marnoase.

Depozitele de vârstă pontiană se prezintă sub forma unui „facies litoral”, de apă foarte îndulcită, marnos, nisipos, uneori chiar conglomerat, după la o depărtare oarecare de țărm și la o adâncime de 200 de metri. El este reprezentat prin roci cenușii albastre, în stare proaspătă și albe, prin uscare sărace sau chiar lipsite de fosile.

¹Ghidul: În jurul Munților Apuseni, Editura Meridiane, București, 1967 pag.50

Acest „facies vestic” umple toate cele patru bazine de pe marginea vestică a Munților Apuseni, inclusiv a Hălmagiului. Alături de faună s-au mai găsit aici o serie de plante fosile, ca: *Qercus species*, *Castaneus species*, *Carpineus species*, *Ulmus longifolis*, *Libocedrus species*, etc., care vin să pledeze pentru stabilirea vârstei ponțiene a bazinului.

Vatra teritoriului Hălmagiului și a satelor înconjurătoare se află așezată pe această formațiune geologică.²

Scoarța terestră, în afară de pitoreasca ei înfățișare, ascunde comori minerale înspre care e îndreptată atenția geologilor. Regiunea merită o atenție deosebită din punct de vedere al detectării de noi bogății minerale, care ar putea schimba condițiile de viață în acest bazin.

Numiri toponimice

Părțile extravilane au primit de la străbunii noștri numiri care se păstrează până în ziua de azi: Ciripărie, Corlată, Între Văi, Dumbravă, Livadă, Mărcănești, Pământul Negru, Punți, Rugi, Țtiubei, Sucești, Trouaș.

Nume de dealuri: Bălanu, Corlata, Cornici(Rugă), Frumos, Frunză Verde- Naiu, Furnicilor, Gurguista, Lupina, Șortoc, Ungureștilor (la Cripta), Vulpii.

1.2. Originea numelui

Deși pe teritoriul actual al Hălmagiului nu s-au descoperit încă urme care să ateste vechimea așezărilor omenești mai mare decât începutul mileniului II al erei noastre, dar dat fiind faptul că unele localități din jur(Iosășel, Răstoci și Aciuța, spre vest, Brotuna și Basarabasa, spre sud) s-au vădit a fi locuite încă din epoca de piatră, credem că și Hălmagiu, care se află situat în centrul acestor așezări a fost populat tot din acea epocă.³

În anul 1889 a fost decoperită la Guravăii (la 20 km vest de Hălmagiu) o comoară ce conține un lanț și inele de argint de care atârnă ținte decorative, monede de Apollonia și Dyrachium.⁴ De asemenea la Ociu(la 8 km de Hălmagiu) s-au găsit bani de argint de pe vremea lui Marcus Aurelius(anii 161-180 era noastră.⁵Toate aceste descoperiri vin să confirme că și ținutul dintre aceste localități era populat.

În trecutul îndepărtat Hălmagiul era mult mai întins ca azi și cuprindea și actualele sate din jurul lui. După ce populația s-a înmulțit, s-au format cătune.

Mai târziu aceste cătune devin sate distincte, care și-au luat numele de la numele de familii mai numeroase(Ionești de la Ioan, Bănești de la Ban, Bodești de la Bodea, Cristești de la Cristea) întrucât se știe că numele localităților cu terminația „ești” derivă de la întemeietorul lor⁶, ori de la îndeletnicirile locuitorilor(Leasa și Leștioara ai căror locuitori făceau lese, Poienari, ai căror locuitori defrișau pădurile transformându-le în poieni), fie de la așezarea lor geografică(Luncșoara, de la luncă mică, Țarmure, de la așezarea localității pe ambele șarmuri ale Crișului Alb).

Dar cu toate acestea cătunele au continuat să fie dependente de localitatea de centru,din care s-au desprins, fapt ce se menține și azi.

Așezarea geografică, întinderea mare și poziția dominantă în mijlocul depresiunii cu același nume, au situat Hălmagiul între așezările omenești fruntașe ,centru administrativ, jurisdicțional, militar, economic și cultural.

În ce privește originea numelui unii lincviști și istorici au explicat în mod diferit și contradictoriu, orientându-se după istoriografia maghiară.

² După informațiile geologului Nicoară Bujor din Deva, originar din Hălmagiu

³ Vasile I. Buta: Hălmagiu pe treptele timpului, Editura Sophia Arad 1999, pag. 7

⁴ Vasile Pîrvan: Getica, pag 536, 559, 613

⁵ Traian Mager: Ținutul Hălmagiului, vol. I, Editura Diecezane, Arad 1938 pag. 6

⁶ P.P. Panaitescu.: Introducere în istoria culturii românești. București,1969 Editura Științifică, pag 164

Astfel Iorgu Iordan crede că numele Hălmașiu provine de la cuvintele maghiare „alma”, care înseamnă „măr” și „lagi” care înseamnă pârâu, albie sau râu, vale, adică ar însemna „valea cu mere”

Dar tot acest lingvist susține că numele Hălmașiu ar putea proveni de la substantivul „holm” de origine maghiară, și ar însemna „ținut deluros, deal colină”, iar acest cuvânt provine la rândul lui din termenul slav „hâlm”, însemnând „deal”. Cu alte cuvinte numele Hălmașiu ar însemna „deal cu mere”⁷.

Diversitatea acestor variante ne duc cu gândul la importanța și vechimea acestui ținut.

1. 3. Voievozi ai Hălmașului

Primul voievod al Hălmașului, amintit în documente, este Bybarch, („Bybarch Voievoda olahorum de Halmad”), tradus Bibarț, voievod al Hălmașului. El este pomenit în anul 1359 într-un document dat la Alba Iulia de regele Ludovic al Ungariei, într-un proces cu soția unui orașan din Zlatna. Iată textul în limba latină și în traducere în limba română.

Astfel în anul 1390 Hălmașiu apare ca „district”⁸. Unele informații documentare ne duc cu gândul că funcția voievodală în unele locuri devenise ereditară. În acest sens putem să ne oprim la cazul cel mai elocvent și anume la familia Moga din districtul Hălmașiu lui, care va deține această funcție timp de două secole. Documentele cunoscute până în prezent vorbesc prima dată de această familie în 1410, când Șerban fiul lui Moga de pe Crișul Alb se judecă cu un anume Bogdan în fața voievodului Petru și a adunării cnezilor din districtul Beiușului. Voievodatul lui Moga avea în componență localitățile: Acius(azi Avram Iancu), Baltele, Bodești, Brusturi, Honțișor, Ionești, Leștioara, Măgulicea, Mermești și Secaș, aparținând uriașului domeniu al cetății Șiria.⁹ Despre componența voievodatului mai aflăm dintr-o lucrare a academicianului David Prodan, cum că ar fi existat: 704 familii de iobagi, 14 cnezi, 6 crainici, 17 libertini, 11 preoți și 10 familii de pauperi(săraci)¹⁰. În evul mediu Hălmașiu era menționat ca „oppidum”(târg) apoi ca „oppidum finibus Transilvaniae”(târg la hotarele Transilvaniei).

Descendenții familiei reapar în documente la mijlocul secolului al XV-lea, când în 1445 voievodul Moga de Hălmașiu este convocat de către Ladislau Narothy să participe la un proces de hotărnicie, iar în 1451 este întărit într-o parte din proprietățile sale.¹¹ Potrivit academicianului Ștefan Pascu în lucrarea „Voievodatul Transilvaniei”, vol I. Cluj, 1972, pag. 210, în 1445 fiul lui Șerban și nepotul lui Moga stăpâneau în voievodatele Hălmașiu, Căpâlna și Băița 50 de sate, care în 1454 sunt confirmate de rege, iar Sandrin și Mihail, fii răposatului voievod Moga stăpâneau 48 de sate, pe care le organizaseră în două voievodate. Voievozii din familia Moga aveau „familiari”, adică vasali, între care Mircea din Clin, cneaz dăruit de suzeranul său cu o moșie la anul 1441.¹²

Descendenții familiei Moga apar și în cursul secolului al XVII-lea, 1652 la Hălmașiu când familia Moga dă în zălog o parte a moșiei sale și în 1662 la Lunca, Ioan Moga ca proprietar.¹³

Se știe că după cucerirea Budei de către turci în 1541 Transilvania s-a transformat într-un principat autonom, tributar turcilor. Din principatul Transilvaniei făceau parte atât Banatul cât și Crișana, inclusiv vechiul comitat al Zărandului.

⁷ Iorgu Iordan, Toponimia românească, pag 82

⁸ Ștefan Pascu: Voievodatul Transilvaniei, Editura Dacia, Cluj, pag. 210

⁹ Vasile I. Buta: Hălmașiu pe treptele timpului, pag.10

¹⁰ David Prodan: Domeniul cetății Șiria, 1525, Anuarul institutului de Istorie, Cluj 1960, pag.37

¹¹ Eskenazy Victor: Hălmașiu un sat medieval din Țara Crișului Alb, (sec. XIV- XV), Ziridava V Arad 1975, pag. 62

¹² Traian Mager: Ținutul Hălmașului, vol. I, Arad 1938, pag.32

¹³ Ibidem, pag.65

În curând însă izbucnesc noi lupte crâncene între turci și imperiul habsburgic. Drept urmare trupele imperiale conduse de generalul Castaldo pătrund în Banat și zona arădeană. O bună parte din comitatele Arad și Zărand ajung temporar sub ocupație habsburgică.

În secolele XVI-XVIII Hălmațiu și satele aparținătoare, formează obiect de litigiu între turcii ce se găseau în cetatea Ineului și principii Ardealului, pe de o parte și pe de altă parte între principii Ardealului și regii unguri.¹⁴

În 1604 Hălmațiu și satele aparținătoare au fost pustiite de turci, iar cetatea Hălmațiuului în care se refugiase o parte a populației, a scăpat de urgia năvălitorilor numai în schimbul unui tribut, pentru ca anul următor pașa din Timișoara să-l jefuiască de două ori.¹⁵

Despre importanța localității în evul mediu vorbesc documentele vremii. Astfel în anul 1700 comisia pentru stabilirea graniței dintre Ardeal și Ungaria propune ca districtul Hălmațiuului să fie anexat la Ardeal, situația de graniță, face ca această regiune să devină din nou teatru de lupte. La 1720 Zărandul este recenzat în Ungaria, compus din districtele: Zărand, Ineu, Hălmațiu și Brad.¹⁶

1.4. Desfășurarea revoluției din 1848-1849 la Hălmațiu

În aceste evenimente Hălmațiuul a jucat un rol deosebit și din punct de vedere strategic deoarece prin poziția sa geografică închide intrarea în valea Crișului Alb spre Munții Apuseni dinspre Arad și Bihor.

În comitatul Zărand s-au strecurat niște tipărituri de la Blaj în care se vorbea despre drepturile politice și starea iobăgiei, și cu toate că s-a cunoscut data adunării din 3/15 mai 1848 de la Blaj, din părțile Hălmațiuului nu a participat decât preotul Ioan Moga. El a fost ales membru în delegația ce a prezentat Dietei din Cluj dorințele românilor, și a fost membru în Comitetul Național permanent din Sibiu în anii 1848, 1849.¹⁷

De la el ne-a rămas, în manuscris, o înscrisoare intitulată „Descrierea întâmplărilor de la începutul revoluției în anul 1848 și 1849 în Protopresbiteriatul din Hălmațiu.

Din această cronică, care a îmbogățit istoriografia românească, aflăm că anii 1848, 1849 au transferat Hălmațiuul într-un câmp de bătălii, jafuri, incendieri de case și omoruri săvârșite de insurgenții lui Kosuth Ludovic.

Astfel ni se relatează că în toamna anului 1848 în părțile Hălmațiuului, au fost lansate zvonuri de către nobilimea maghiară că aici vor veni secii care vor tăia și omorî și tot ei au intrat și în comitatul Zărand. În ziua de 23 octombrie 1848, fiind târg săptămânal la Hălmațiu, s-a auzit clopotul de la biserică sunând „în dungă”. Pe toți i-a cuprins fiorul groazei, înțelegând că secii au ajuns la Rișculița și Obârșa, prădând și aprinzând satele. Văzând că nu bătaia clopotului, căpitanul Hllaky Ferencz, domnul de pământ din Hălmațiu, a adunat garda națională maghiară și a pornit în fruntea ei, dar o parte din soldați au fugit în Ungaria.

Așa a început revoluția în părțile Hălmațiuului.¹⁸

Ținutul Hălmațiuului a fost invadat de o trupă de 800 de răsculați sub comanda maiorului Gal, căreia i s-au alăturat unguri și jidani din comitatele Zărand, Arad, și Bihor. Printre aceștia au fost recunoscuți și identificați următorii: Bett din Hălmațiu, primpreotul Kristiori Ioani, Kosma Karoly din Tălagiu, frații Kadar Sandor etc. Aceștia mergeau în fruntea trupeii de răsculați, servind drept călăuze și instigatori la atrocitățile la care au participat și ei în mod activ.

În noaptea de 23 spre 24 octombrie răsculații au dormit în dealul Șortocului, la Hiread, având cu ei și un tun. Aici s-au întâlnit cu alți honvezi și rebeli veniți din Șiria, Arad, Sântana, Pâncota și Salonta. În 24 octombrie au pornit spre Hălmațiu, înaintând pe drumul țării până la birtul lui Șortoc. Tabăra românilor de aici se afla sub comanda tribunului Alexandru Chendi

¹⁴ Traian Mager: Ținutul Hălmațiuului, vol. I, Arad, Editura Diecezane 1938, pag. 7

¹⁵ Ibidem, p.10

¹⁶ Ibidem, p. 13

¹⁷ Revista Transilvania, anul 74, ianuarie, nr.1/1943, organ al Astrei, pag. 44

¹⁸ Ibidem, pag.48

(din Câmpeni) care avea alături de el pe Ulerlich Toni, „neamț” de 32 de ani și pe avocatul Ieronim Moga, fiul protopopului din Hălmagiu. Pentru a îndepărta pe Chendi din oraș, răsculații i-au trimis soției lui Kosma Karoly din Tălagiu, cu misiunea să-l roage să vină și să-i apere conacul și bunurile de o mică ceată de răsculați.

Fără să bănuiască cursa ce i s-a pus, Chendi a și plecat în dimineața zilei de 24 octombrie spre Tălagiu, împreună cu soția lui Kosma Karoly, dar de pe un deal a văzut tabăra răsculaților din Hălmagiu. Atunci s-a întors repede în oraș, a tras clopotele și a adunat o mare mulțime de țărani. La auzul clopotelor răsculații au tras două salve de tun, nimerind turnul bisericii ortodoxe și casa fostului preot Ioan Iancu, apoi s-au slobozit în „oraș” împușcând în drumul lor pe Adam Iancu și Simion Ungur. Văzând că nu poate să apere orașul, Chendi a intrat în tratative cu răsculații, însă aceștia, contrar tuturor utanțelor obișnuite, l-au luat prizonier, apoi au intrat în oraș.

Tot în 24 octombrie răsculații au mers la Hălmăgel și la marginea satului au fost întâmpinași de săteni purtând în fruntea lor un steag alb. Răsculații au înconjurat delegația pașnică a satului, au smuls steagul și l-au batjocorit. Pe primii opt i-au ucis cu săbiile și pe doi i-au băgat vii într-o casă incendiată, unde au ars, după aceea au dat foc satului.¹⁹

În ziua de 25 octombrie șefii răsculaților s-au adunat la casa perceptorului de dare Brument Nicolae, unde s-au constituit în „Curtea Marțială”. Au dat ordin să vină preoți cu steaguri albe și însoțiți de câte trei delegați pentru a încheia pace cu ei. Au procedat apoi la judecarea prizonierilor, condamnând la spânzurătoare pe Alexandru Chendi, Ulerich Toni și Nicolae Todea de 24 de ani, pe care i-au spânzurat în această zi.²⁰

În ziua de 26 octombrie rebelii au pornit spre Baia de Criș, românii așteptându-i pe un deal din preajma Hămagiului. Fiind bine informați asupra mișcării lor având spioni buni, o parte din rebeli au pătruns prin pădure Poinarilor (Bălanul) spre a-i înconjura, iar alții au mers înaintea descărcând de două ori tunul, apoi au năvălit asupra lor din toate părțile, împrăștiindu-i. După aceasta honvezii au mers la Țohești prădând și prefăcând totul în cenușă.

S-au întors apoi în Poienari, unde au aprins 6 case iar pe Ioan Dușan de 45 de ani și Ioan Macrodin de 55 de ani i-au împușcat în fața caselor lor incendiate și nemurind cu baionetele i-au înfrânt.

Aici au ridicat din fața casei lui pe preotul Ioan Jude din Poienari și au prins pe preotul Pavel Feier din Șteia împreună cu țăranul Ioan Oprea. Dezbrăcați, desculți și cu capurile goale, pe toți trei ducându-i la Hălmagiu i-au condamnat la moarte și i-au spânzurat lângă Chendi și Ulerich, „iar prădăciunile luate le-au trecut în Țara Ungurească”.²¹

Jafurile și atrocitățile husarilor unguri au continuat și în zilele următoare în Hălmagiu și satele din preajmă: la Leștioara au ars casele și alte bunuri ale lui Samoilă Moțica, Iosif Sirca și Ioan Moțica Bolha, au spânzurat Ioan Jude, (fiul preotului Ioan Jude mai sus amintit), preotul Ioan Rus, preotul din Hălmăgel Eftimie Popovici. În 8 noiembrie au sosit veștile îmbucurătoare că în fruntea Zărandului au fost numiți Ioan Buteanu ca prefect și căpitanul Petru Turbat, ca administrator, că de peste munți a sosit o companie de grăniceri și o tabără română, precum și două companii de linie, una din regimentul Jurshai și alta din regimentul Carol Ferdinand. Aceste companii au staționat în Hălmagiu, unde se afla și prefectul Ioan Buteanu. Buteanu a adunat poporul în tabără și împreună cu cătanele împărătești (soldații) a pornit spre Lazuri peste Dealul Mare, unde erau mulți unguri rebeli.²²

Administratorul Turbat a ordonat ca din poruncă împărătească toți țăranii din Zărand să-și trimită feciorii ca să slujească timp de 3 ani împăratului. Toate satele au executat cu mare bucurie această poruncă împărătească, trimițându-și toți feciorii din care n-au fost recrutați decât foarte puțini, care au fost trimiși la Alba Iulia și Sibiu, ceilalți au revenit la vetrele lor părintești.

¹⁹ Ibidem, pag.49

²⁰ Revista Transilvania, anul 74 ianuarie, nr.1/1943, organ al Astrei, pag., 50

²¹ Ibidem, pag 50

²² Ibidem, pag. 51

A urmat apoi o stare de incertitudine până la 18 decembrie când în comitatul Zărand a pătruns o trupă de circa 900 de secui, dinspre Arad, sub comanda „vizirului” Gall, care a mai fost însoțit de comisarul George Santa din Oradea și receptorul Balent Samuel din Zărand. În Zărand a rămas comandant „vizirul” Csutak Kalaman, care a organizat în comitat o serie de incendii și jafuri.

Satele din jurul Hălmaგიului au fost cercetate de o ceată de jefuitori compusă din unguri și honvezi, având în fruntea lor o trupă specială numită „Reyer Csapat”, recrutată din „hoții cei mai mari din temnițe sloboziți”.²³

Aceștia au incendiat 34 de case în satul Bănești, au luat vitele în schimbul unor sume de bani, în satele Ionești, Ocișor și Ociu, au comis acte de maltratare în satele Vârfuri(Ciuciu), Groși și Lazuri, Măgulicea și Brusturi.

În Hălmaგიu vizirul Csutak a poruncit poporul din satele Hălmaგიului să adune de bunăvoie fân, ovăz și vite pentru armata rebelă. Conformându-se acestui ordin a venit la Hălmaგიu cu fân și ovăz, Nicolae Leucean de 45 de ani din Leauț, care a fost îndată prins de rebeli, sub pretextul numitul ar fi maiorul unui lagăr românesc, a fost bătut și împuns cu baionetele până ce și-a pierdut mințile, apoi a fost ucis d soldații rebeli, cu toate că numitul era de multă vreme prieten cu ungurii Boer Sandor și Both Ioșca.²⁴

Chinurile groaznice au continuat în împrejurimile Hălmaგიului, unde țărani Petru Păcurariu de 25ani, Nicolae Ciungan de 48 ani, Sida Jurcă de 52 de ani, au fost uciși. De asemenea au batjocorit și sugrumat pe Elisabeta de 32 de ani, soția lui Iov Roxa și nepoata sa Maria de 14 ani, în casa lor, înfundându-le gurile cu slănină. Tot cu săbiile au ucis în hotarul Hălmaგიului pe Nicolae Buta de 30 de ani și Ștefan Neamțu de 16 ani, pentru că „erau români”. În satul Bodești au împușcat pe Adam Butariu iar în Vața de Jos ați 11români.²⁵

În urma atacului mârșav al miorului Hatvani asupra Abrudului, la 9 mai sunt prinși prefectii Buteanu și Dobra. Pentru a se răzbuna din cauza înfrângerilor suferite, Hatvani pune la cale execuția celor doi prefecti patrioți. Târât de către trupele lui Hatvani prin valea Crișului Alb, Buteanu își găsește sfârșitul tragic la 23 mai 1949, când din ordinul lui Hatvani este spânzurat la Iosășel.

Memoria lui va fi păstrată prin generații întregi,mulți suferind din această cauză și sub regimul dualist. Nu întâmplător a fost hărțuit și preotul Nicolae Butariu din Bodești, care la exhumarea lui Buteanu a ținut un înflăcărat discurs, dată după care autoritățile au ordonat anchetă judecătorească.

După spânzurarea prefectului Ioan Bureanu, în Brad s-a înființat un nou lagăr de români.

Ca represalii pentru uciderea prefectului Ioan Buteanu, românii au ars casele împărătești și ungurești din Hălmaგიu, Baia de Criș și Ribița, împreună cu depozitele de sare, precum și toate birturile de pe lângă drumul țării. Focul a ținut luni și marți înainte de Rusaliiile noastre, arzând cu acest prilej și case ungurești și românești.²⁶

Lagărul românilor era tot în preajma Hălmaგიului.

În Dealul Hireadului, la drumul țării (azi șoseaua Arad-Oradea), românii au atacat căruța în care era un doctor care venea împreună cu soția lui la rebelii din Hălmaგიu(era doctorul Pavoliu, medic militar al trupelor rebele din Zărand, care venea să-și preia postul în Hălmaგიu, 9 iunie 1949). Doctorul a fost ucis iar soția lui, strigând că este româncă, a fost cruțată.

„ Înverșunându-se lagărul românilor s-a slobozit pe drumul mare de la Valea Lesii spre Hălmaგიu. Simțind aceasta rebelii din Hălmaგიu s-au ridicat, ieșind înaintea lor pe Dealul Șortocului spre Bănești și Bodești unde au ținut bătaie două ceasuri, după care românii s-au

²³ Ibidem, pag.52

²⁴ Revista Transilvania, anul 74, ianuarie, nr.1/1943, organ al Societății Astra, pag.53

²⁵ Idem, pag.54

²⁶ Idem, pag.55-56

întors în pădure. În bătaia aceasta nu puțini unguri au murit pe care i-au îngropat la Hălmagiu în două gropi. Aceasta s-a întâmplat după Rusaliile noastre”.²⁷

Tot din aceeași sursă aflăm că după aceea vizirul Inczedi s-a dus la Abrud unde a fost nimicuit de Avram Iancu cu armata sa de moți. Au mai venit la Hălmagiu 300 de pedestrași și 100 de călăreți rebeli sub comanda căpitanului Meszaros, dar după 5 zile au plecat spre Iosășel, unde au ținut un cordon spre satele Zeldeș și Satul Rău, până când Artur Gorge a depus armele la Șiria, la 13 august 1949.

Cu aceste consemnări se încheie cronică protopopului Ioan Moga, publicată pentru prima dată în revista „Transilvania”, nr.74, din 1 ianuarie 1943.

Numărul victimelor din părțile Hălmagiului în crâncenii ani ai revoluției din 1848-1849 a făcut obiectul unui studiu publicat în revista Transilvania nr. 4/15 februarie 1871. Redăm localitățile și numărul martirilor, al căror sânge a udat și al căror trupuri a îngrășat pământul străbun din care a încolțit sămânța ce a rodit în anul 1918.

- Aciuța: octombrie 1948- 7 bărbați împușcați de insurgenți;
- Bănești: iunie 1849-7 bărbați din Hălmagiu au fost omorâți lângă podul Văii Băneștilor;
- Bodești: octombrie 1948- 2 bărbați omorâți de insurgenți;
- Țohești: octombrie 1848-6 bărbați, 3 femei, și 9 copii;
- Ciuciu (Vârfuri): octombrie 1848-1 bărbat și un copil împușcați;
- Țărmure: martie 1848 -1 bărbat și o femeie torturați și omorâți de insurgenți;
- Hălmăgel: octombrie 1848- 30 bărbați, 10 femei și 3 copii, din care 5 spânzurați, 22 împușcați, 16 măcelăriți de rebeli;
- Hălmagiu:- octombrie 1848- 3 bărbați împușcați de insurgenți, dintre care Nicolae Olariu și Ștefan Neamțu executați în urma sentințelor tribunalului revoluționar; - aprilie 1849- 9 bărbați uciși de insurgenți;
- Luncșoara: martie 1848- 3 bărbați omorâți;
- Pleșcuța: martie 1848-2 bărbați spânzurați de rebeli;
- Poienari: octombrie 1848 2 preoți din localitate și încă 3 bărbați omorâți;
- Tălagiu: aprilie 1849- 3 bărbați omorâți de insurgenți;
- Târnavița: martie 1849- un bărbat spânzurat, fără judecată.

În timpul evenimentelor din 1848-1849, Ținutul Hălmagiului a avut multe de pătimit. Însuși Ministrul ungar de război a fost nevoit să ordone o anchetă în Zărand în legătură cu abuzuri făcute în această zonă, unde 75 de sate românești au fost arse și devastate complet. Dintre acestea multe au fost din Ținutul Hălmagiului, dintre care au fost arse complet:Tălagu, Aciuța, Guravăii,Hălmăgel, etc.

O altă cronică despre suferințele și jafurile îndurate de locuitorii din Hălmagiu și satele din jurul lui din partea maghiarilor a fost scrisă de protopopul ortodox Petru Moldovan al Hălmagiului și publicată în cartea” Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania”, ce a fost scrisă la cererea lui Atanase Șandor din Arad pentru a lui Alexandru Papiliu Ilarian în vederea includerii într-o istorie.²⁸

Manuscrisul redactat la 3 noiembrie 1851 s-a aflat în Arhivele Academiei Române, de unde s-a publicat la Editura Dacia din Cluj-Napoca, pag.116-123.

Protopopul Petru Moldovan preciza în cronică sa că a scris-o „pentru ca să știe toată lumea românească ce au primit românii în anul 1848 în împrejurimile Hălmagiului.”²⁹

Acest protopop Moldovan a făcut parte din delegația celor 4 membri aleși de comitetul Zărandului la ședința din iulie 1861 împreună cu protopopul unit al Hălmagiului Ioan Moga, dr. Iosif Hodoș în calitate de comite al comitatului și Ieronim Moga, „fisc comitateus” din

²⁷ Idem, pag,56

²⁸ Vasie I. Buta: Hălmagiu pe treptele timpului Editura Sophia , Arad 1999 pag.43

²⁹ Ibidem, pag. 44, din Arhivele statului . Deva. Fondul comitatului Hunedoara. Dosar 15/ 1849, original

Hălmațiu, care au prezentat împăratului Francisc Iosif un memorandum prin care protestau împotriva unirii Transilvaniei cu Ungaria. Memorandumul a fost respins și lucrurile au evoluat spre acel monstruos dualism austro-ungar de la 1867.

1. 5. Arestarea lui Avram Iancu în Hălmațiu

Încă nu se stinsese jalea acelor groaznice masacre, când Hălmațiu avea să vadă arestarea lui Avram Iancu, „Crăișorul Munților”, în ziua de 15 decembrie 1849, de către o patrulă austriacă. Autoritățile locale au protestat cu vehemență împotriva acestor samavolnicii, iar „crăișorul”, împreună cu prietenul său, Ladislau Vasile Fodor și Iosif Bologna, au fost eliberați sub presiunea puternică a poporului, prezent în acea zi de târg, la Hălmațiu.

Împrejurările favorabile au făcut ca acest protest al autorităților să fie păstrat până în ziua de azi. Iată conținutul lui:

„Mult Onorate Domnule Sub Comisariu Regesc!

Onorat Domnia ta vei audit și pote cu ochi vei fi vedut templarea ce sa templat eri în târgul de Tiară din orașul nostru veniților la târgul liber Avocatul Avram Iancu și consoții lui, de către oarecare ostași împărăteci cum aceștia din urmă numaidecât audiră de numele și venirea în Hălmațiu a lui Iancu îndată se și însoțiră și căutară de amănuntul după el unde ar fi aflându-l lau dus ca arestat înaintea căpitanului companiei de aici.

Ce vină au făcu acești oameni noi nu șcim și nici ne slobozăm a hotărî, lăsăm celor ce se cuvine. Pre noi ne interesează cea ce vedem a se fi lucrat și tratat împotriva drepturilor și legilor tuturor popoarelor că tot omul poate merge liber ași căuta de lucru sau în orice alt locu ca nimeni să nu pote merge liber fără investigare și hotărâre. Lumea togma prinaceia să se întulbure pacea și liniștea prin care ar trebui să le țină sus și au vătămât autoritate dreptului orașului ce are a convoca târg de țară. Ei să fie primi competenți în liniște ținută dar să nu dea privilegii de răscoală. Noi chiaru nu șcim nici din a cărui poruncă vină sau tâmplat așa. Destul că nu avem bărbați înțelepți și de față pe Domnul Sub Comisariu tratarea patulei cătănești au fost stare a cășuna în popor groaznica turburare neașteptate evenimente triste din iritarea duhurilor urmate pote și de vărsare de sânge în urmă. În privința acestora pentru încongiurarea în asemenea situații pentru vătămarea făcută pe calea sa și pentru a se păzi în acest Cercu și de aici în acolo liniștea poporului precum sau păzit și până acum ne rugăm cu toată umilința lucrul acesta mai sus arătat al face cunoscut și a ne spera de partea noastră(...).

*Cu reverenție semnând a mult Domniei Tale, umil servi Sida Arsenie, judele orașului, Mihailovici George, notar și membri Magistratului din Hălmațiu. Hălmațiu 16 decembrie 1849/1.”*³⁰

Tot din aceleași surse se mai păstrează alte documente originale ce aduc detalii cu privire la împrejurările și atitudinea celor implicați în prinderea și arestarea lui Avram Iancu în acea „sâmbătă neagră” cum o numesc hălmațenii. De aici înainte Avram Iancu va veni deseori la Hălmațiu unde oamenii îl primeau cu respect și bucurie.

Multă vreme apoi, peste douăzeci de ani, umbra vie a celui ce fusese Craiul Munților, ca un înfricoșător semn de protestare mută a poporului său înșelat în justele-i aspirațiuni, Avram Iancu își purtă durerea pribeag din sat în sat pe plaiurile Zărandului.

Pleca de obicei seara, la drum, și la revărsatul zorilor se găsea pe prispa unei case doinind din fluier. Purta două fluieri, unul lung, baston totodată și unul mai scurt, pe tureacul cismii.

Din regiunea Hălmațiuului mai jos în Țara ungurească care începea la Guravăii, nu trecea niciodată. În Iosășel și Gurahonț fusese în toamna anului 1869, la înmormântarea osemintelor lui Buteanu.

³⁰ Vasile I. Buta.: Hălmațiu pe treptele timpului, Editura Sophia 1999, Arad, pag 45, după Arhivele Statului din Deva. Fondul Comitatului Hunedoara. Dosar15/1849, original

Mai mult își petrecea timpul în Zărand, la Hălmăgiu, Baia de Criș, Brad și prin satele aparținătoare acestora.

Faptul era explicabil. După 1850, Zărandul devenise o puternică cetățuie a românismului, de la 1863 avea limba oficială românească și aparatul administrativ. Astfel Iancu era aici scutit de ofensele răutăcioase ale dușmanilor.

În Baia de Criș se formase o pleiadă de însuflețiți naționaliști: funcționari de la prefectură, tribunal, avocați.

Vorbind despre aceste meleaguri des străbătute de Iancu în vremea rătăcirii sale, Craiul Munților zicea: „Câtă lume am umblat eu, țară mai bună, mai dulce, mai bogată, cu oameni mai primitivi ca țara Zărandului, n-am aflat. Dacă voi muri, numai aici să mă îngropați”³¹

Există o profeție a lui Avram Iancu relatată de Alexandru Popescu și apărută în monografia lui Traian Mager. Dascălul din Hălmăgel, Popescu relatează:

„ Iancului nu-i plăcea să vorbească despre revoluție. A spus numai atâta că: *Vaca lui cea neagră va fâta peste 70 de ani.*”³²

Crăișorul Munților, cum îl numesc moșii a vrut să spună că peste 70 de ani evenimentele anilor 1848-1849 vor da roade. Și într-adevăr după șapte decenii, în 1918, s-a împlinit visul de veacuri al românilor, unirea.

În dimineața zilei de 10 septembrie 1872 Iancu se stinse solitar și tainic la Baia de Criș. Bătrânii munți, ce străjuiesc de milenii, îngusta vale a Crișului, i-au fost singurii martori în clipele agoniei, iar stelele i-au fost făclii de căpătâi. „Cea mai autentică moarte a unui erou epic, cu un subiect de crâncenă epopee i-a fost întreaga viață”.

Avram Iancu își doarme somnul de veci la Țebea, și veghează de acolo destinele românilor și ale României.

1.6. Desființarea comitatului Zărand și acțiuni politice românești

Din motive politice, în fond și sub pretextul unei noi arondări administrative, în formă comitatul Zărand a fost desființat, prin art. de lege ungar XXXIII/1876, alături de comitatele Chioar, Crasna și Solnocul de Mijloc.

De atunci a pretoratul Băii de Criș a fost anexat comitatului Hunedoara, iar Hălmăgiul împreună cu cele 34 de sate pe care le administra, comitatului Arad, până în anul 1956, îndeplinind funcția de centru administrativ, judecătoresc, meșteșugăresc, comercial, cultural, etc.

Războiul de independență din anul 1877 ce a dus România împotriva turciei a fost privit cu mult interes de întregul popor român din Transilvania, iar la îndemnul deosebit de curajos lansat de doamna Anastasia Popescu și Zinca Romanu din Făgăraș femeile române de Crișului Alb au răspuns prompt, trimițând „ofrande”. Astfel în ziarul Telegraful Român din anul XXV(1877 nr.68/28 1877) citim că pe valea Crișului Alb s-au făcut donații ale câtorva doamne din Brad, Baia de Criș și Hălmăgiu.³³

Procesul Memorandumului intentat în ziua de 5 mai 1894 împotriva fruntașilor Partidului Național Român din Transilvania și Banat, în frunte cu dr. Ioan Rațiu, Vasile Lucaciu, George pop de Băsesci, a avut un puternic răsunet în părțile Hălmăgiului. Nu e de mirare faptul că ziarul maghiar „Ellenzek” din Cluj scria în numărul său din 23 mai 1894:

³¹ Traian Mager: Cultul eroilor în Apuseni, Biblioteca Ligii Antirevizioniste, Arad, 1934, pag.68

³² Idem: pag.80

³³ Vasile I. Buta : Hălmăgiu pe treptele istoriei, Arad, 1999 după Telegraful Român anulXXV,1877 nr. 68 Sibiu 29 august -9 septembrie 1877

„ Răul crește iar valurile agitațiunii trec peste Piatra Craiului. În părțile Hălmaგიului și ale Cînteului (jud.Arad) fierberea a luat așa de mari proporții încât ne putem aștepta la ce e mai rău...Valurile agitațiunii și valahii așteaptă ora răzbunării”³⁴

Într-adevăr temerea era justificată pentru că 80 de bărbați din Hălmaგიu și împrejurimi trimiseseră Comitetului Național Român din Cluj o telegramă de solidarizare cu memorandiștii aflați pe banca acuzării.

„ Cauza pentru care luptație sfântă și o recunoaștemu de a fi a noastră.Întreg poporul român e cu voi, dreptatea va învinge. Cu noi e Dumnezeu. Curagiu! Înainte Apostoli ai românismului! Noi toți vă urmăm. Trăiască dreptatea, trăiască Comitetul Național Român!!!”

Această telegramă este datată din 7 mai 1894, Hălmaგიu.³⁵

Dar după cum este știut memorandiștii au fost condamnați la diferite pedepse privative de libertate, ispășindu-le în închisorile din Ungaria.

Valul de nemulțumiri împotriva asupritorilor a continuat însă și a izbucnit cu putere în anii 1917 -1918 împotriva tendințelor de introducere cu forța a limbii maghiare în școli.

1.7. Sfârșitul dominației austro-ungare

După patru ani de încleștare titanică a puterilor europene, la finele lunii octombrie 1918 imperiul austro-ungar se prăbușea. Agresorii poporului român și a celorlalte națiuni ce le stăpâneau încearcă, zadarnic, să oprească sfârșitul acestui proces istoric, organizând o armată republicană.

La persecuțiile și lipsurile materiale provocate de cei patru ani de război se mai adaugă abuzurile autorităților locale, mai ales ale notarilor comunali și jandarmilor. În aceste condiții izbucnesc răscoale. La Hălmaგიu izbucnește o răscoală în ziua de târg din 3 noiembrie 1918, Cei demobilizați se aruncă cu furie asupra magaziiilor de alimente, depozitelor de tutun și asupra cancelariilor notariale.³⁶

Întrezărind apropierea mult așteptatului moment de eliberare națională, sub îndrumarea Consiliului Național Român înființat la Arad, un grup de oameni inimoși din Hălmaგიu își adună arme, bani și provizii și sub comanda lui Traian Mager se organizează militărește.

Astfel iau naștere gărzile naționale din ținutul Hălmaგიului, în ziua de 4 noiembrie 1918, cu sediul la Birtul Mare. Printre primii gardiști sunt învățătorii Dragoș Adam, Mihail Vidu, apoi diaconul Elenia Joldea meseriașii Borza Petru și Ciungan Petru.³⁷

De neuitat a rămas pentru localnici momentul inaugurării puterii române în Hălmaგიu, marcat prin focul tras de cele 12 arme în seara zilei de 4 noiembrie 1918, urmat de aclamațiile „Trăiască România!”

În ziua de 17 noiembrie 1918, cu ocazia unei mari adunări populare la care au participat delegați din cele 33 de sate aparținătoare Hălmaგიului, s-a citit de către comandantul gărzii, textul telegramei adresat românilor din acest ținut.

Prin aceasta se pregătea terenul mării adunări de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, căci gărzile militare aveau, cu precădere, misiunea de a menține ordinea și siguranța, fiind în același timp detașamente importante pentru susținerea propagandei naționale desfășurată în numele Consiliului Național, căruia îi erau subordonate.³⁸

Din partea poporului român al ținutului Hălmaგიului au fost delegați următorii:

³⁴ Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918.Institutul de studii istorice și social politice,București.1972,ediția a II-a, pag.232

³⁵ Arhiva „Muzeului Unirii” din Alba Iulia

³⁶ Traian Mager : Contribuții la istoria unirii. Arad, Tipografia Diecezană.1939.pag.21

³⁷ Ibidem, pag.28

³⁸ Unirea Transilvaniei cu România,1918, pag. 642

- Cornel Lazăr din partea episcopiei Arad, protopop la Hălmațiu- cu credențonal
- Toma Pop ,ca delegat al cercului Hălmațiu- cu credențonal
- Mihail Vidu , învățător
- Elenia Joldea, diacon
- Veselie Gheorghe, țaran
- Sirca Alexandru, tânăr intelectual
- Cătană Vichentie, tânăr intelectual³⁹

Bucuria unirii era așa de mare încât oamenii în loc de „bună ziua” se salutau cu urarea „Trăiască România Mare!”, la care se răspundea, di adâncul inimii „Trăiască!”. Entuziasmul fără precedent, produs de unirea Transilvaniei cu România se transformă curând în suferințe și peste ținutul Hălmațiuului se întinse umbra amenințătoare a unui nou război.

Astfel în luna februarie 1919, trupe maghiare, venind dinspre Arad, au pătruns în ținutul Hălmațiuului, pe care l-au ocupat, instalându-și comandamentul în localul „Birtul Mare”. Garda națională locală neputând face față acestei invazii, s-a retras la Brad, unde sosiră primele detașamente ale armatei române. În ziua de 30 martie 1919 o baterie a armatei române, aflată în satul Târnava de Criș, trage asupra trenului blindat maghiar care înaintase până la Vața, fără să mai riposteze, trenul blindat s-a retras la Hălmațiu. Incidentul a provocat panică în rândul trupelor maghiare care a părăsit Hălmațiu, dar s-a întors după trei zile cu efective sporite.

În prima jumătate a lunii aprilie 1919 grosul armatei române se apropie de Hălmațiu, pregătind ofensiva pentru dezrobirea Crișanei, iar în dimineața de 16 aprilie 1919, pe un front de circa 20 de km. De la dealurile Gorgana, Hiread și până dincolo de Brusturi, s-au aflat față în față cele două armate: de ocupație și de eliberare. Armata română declanșează atacul și gurile de foc ale tunurilor, amestecate cu țacănitul cadențat al mitralierelor, răspândesc groază în întregul ținut. E o înfruntare pe viață și pe moarte.⁴⁰ Se eliberează Vașcăul, Beiușul și Oradea, iar la 4 august 1919 armata română pune capăt acestui război, integrând pentru totdeauna Transilvania, Crișana și Maramureșul la România.

Pe câmpurile de luptă ale primului război mondial și-au dat viața următorii hălmațeni: Butar Petru, Baltă Ioan, Banici Alexandru, Ciungan Adam, Groza Gheorghe, Ianc Nicoleta, Jepian Iulius, Moț Alexandru, Paic Nicolae, Paic Petru, Paler Iosif, Sbârcea Ioan și Turuc Petru. Unii dintre eroii acestui război de reîntregire a neamului își dorm somnul de veci în cimitirul de la Țebea alături de Avram Iancu și tribunii lui.

După terminarea războiului s-au succedat o serie de reforme administrative. Teritoriul țării s-a împărțit în raioane și regiuni. Dinplasele Hălmațiu, Gurahonț și Sebiș s-a format raionul Gurahonț aparținând regiunii Arad. În anul 1956, a fost desființată regiunea Arad, iar raioanele Gurahonț, Ineu și Criș au fost incluse în regiunea Oradea(mai târziu numele ei a fost schimbat în Crișana).

În 1968 au fost desființate raioanele și regiunile și s-a împărțit teritoriul țării în județe. De la acea dată Hălmațiuul aparține județului Arad. Comuna Hălmațiu are astăzi în componență satele: Hălmațiu, Bodești, Leasa, Leștioara, Brusturi, Cristești, Bănești, Poienari, Tisa, Țărmure și Ionești⁴¹

³⁹ Ibidem, pag.662

⁴⁰ Traian Mager: Contribuții la istoria unirii 1918-1919. Jurnal. Tiparul Tipografiei Diecezană. Arad pag.184

⁴¹ Cosmina Georgeta Sirban : Pagini de istorie-Satul Ionești-Comuna Hălmațiu, Ed ”V. Goldiș” University Press Arad-2009, pag 34-36

II. PATRIMONIUL CULTURAL SI SPIRITUAL AL COMUNEI HĂLMAGIU

2.1 Edificii istorice

Monumentele, statuile și plăcile comemorative constituie o altă categorie de edificii ce fac parte din resursele turistice antropice materiale. Majoritatea dintre acestea amintesc de evenimente istorice și de marile personalități care au contribuit în diferite moduri la întregirea tezaurului nostru cultural.

2.1.1 Bustul lui Avram Iancu

Revoluția din anul 1848 și personalitatea marcantă a lui Avram Iancu, precum și legăturile Craiului Munților cu hălmăgenii, împreună cu cele două decenii de viață petrecute aici, au lăsat urme adânci. Figura Craiului Munților se cerea imortalizată. În anul 1974, la inițiativa primarului Ștefea Iosif și cu concursul autorităților din Arad și al hălmăgenilor s-a executat și turnat în bronz Bustul lui Avram Iancu.

Dezvelirea bustului a avut loc în ziua de 20 octombrie 1974. Serbarea a fost inaugurată de un grup de călăreți îmbrăcați în costume naționale, simbolizând luptătorii localnici din revoluția anilor 1848-1849.

De o parte și de alta a bustului erau construite două tribune, frumos pavoazate. Cea din dreapta bustului a fost destinată corurilor din Hălmăgiu și din Buteni și actorilor de la teatrul de stat din Arad, iar cea din stânga bustului, persoanelor oficiale.

Bustul avea în partea dreaptă un tun din lemn, executat de meșterii satului Brusturi.

Cuvântul omagial a fost rostit de primarul Hălmăgiului, Ștefea Iosif, după care cele două coruri au intonat cântece patriotice de epocă și actuale. De jur împrejurul bustului străjuiau pionieri ai școlii din Hălmăgiu și membrii gărzii patriotice locale. Televiziune română a înregistrat aspecte de la această măreață serbare și le-a transmis în ziua de 22 octombrie

1974.

Bustul lui Avram Iancu, ridicat la 150 ani de la nașterea sa, pe locul odioasei sale arestări din 15 decembrie 1849, va rămâne o permanentă mărturie a stimei hălmăgenilor față de Craiul Munților.

Bustul lui Avram Iancu- Parcul central din Hălmăgiu

2.1.2 Monumentul eroilor

Este așezat în centru localității Hălmăgiu și eternizează amintirea eroilor și martirilor acestor locuri. A fost dezvelit la 10 septembrie 1933 de către secția arădeană a societății „Cultul Eroilor” având ca secretar pe maiorul Nicolae Popoviciu care ca și fiu al acestei

regiuni (născut în 26 aprilie 1896 în Bănești, comuna Hălmagiu) a stăruit mult pentru adunarea fondurilor necesare, fonduri la care a contribuit și populația locală.

Monumentul constă într-un impozant soclu de granit de Deva, executat artistic de către arhitectul Silvestru Rafiroiu din Arad, peste care s-a înălțat o troiță.

Pe partea de răsărit a soclului sunt săpate cuvintele: „AU LUPTAT ȘI AU MURIT PENTRU MOȘIE ȘI DOMN”, iar pe partea dinspre apus s-a fixat o placă de marmură cu următoarea inscripție: „Spre mărirea lui Dumnezeu și pomenirea Martirilor luptei de dezrobire dusă de Horia, Cloșca și Crișan la 1784 și de către Avram Iancu la 1848. În amintirea gardiștilor morți pentru apărarea acestui ținut în zilele de 14/16 februarie 1919. Și pentru veșnica pomenire a eroilor căzuți în marea ofensivă pornită din Hălmagiu la 16 aprilie 1919, când Divizia 2 Vânători a glorioasei Armate române și Regimentul de voluntari „Horia” au luptat vitejește pentru înfăptuirea României Mari.”

Monumentul Eroilor din centrul Hălmagiului, strada Primăriei

2.1.3 Troița de la podul văii Băneștilor

La ieșirea din Hălmagiu, lângă podul de peste valea Băneștilor, privirea călătorului este atrasă de o troiță din piatră ridicată în anul 1936 pe locul de martiraj, prin spânzurătoare în furci, a cinci preoți români, a tribunului Alexandru Chendi și a multor hălmăgeni în anii 1848-1849.

Ea face parte din cele 10 "TROIȚE - MONUMENTE" ce s-au ridicat, din inițiativa profesorilor de la Liceul Avram Iancu din Brad, cu ocazia comemorării a 150 ani de la răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan, pe locurile unde s-au petrecut cele mai importante evenimente istorice.

A fost dezvelită la 1 septembrie 1936, pentru eternizarea memoriei celor martirizați în revoluția anilor 1848-1849, în părțile Hălmagiului.

Numele preoților înscrise pe plăcile troiței nu se găsesc menționate în niciun document din timpul Răscoalei lui Horea. Ei au fost martirizați, prin spânzurătoare în revoluția anilor 1848-1849, iar doi dintre ei, anume Sinesie Grozav și Pavel Fărcaș, sunt menționați pe troița din satul Iosășel, ca fiind martirizați acolo. Descrierea exactă a evenimentelor anilor 1848-1849 în părțile Hălmagiului a fost cunoscută numai după ridicarea acestei troițe, anume prin publicarea în nr. 1/1943 a revistei "TRANSILVANIA" a cronicii lui Ioan Moga din Hălmagiu. De aceea propunem completarea textului, pe placa alăturată cu următoarea inscripție:

„Pe acest loc au mai fost spânzurați în revoluția din anii 1848-1848-1849: tribunul Alexandru Chendi din Câmpeni, comandantul taberei române din părțile Hălmagiului, ofițerul austriac Uleric Toni, Nicolae Todea”, "Au mai fost împușcați în acea revoluție: Simion Ungur, Adam Iancu, Olariu Nicolae și au suferit moarte de martiri: Gherasim Bordea cu soția Rafila, Buta Nicolae, Stefan Neamțu, Elisabeta și Maria Roxa, toți din Hălmagiu, și Adam Butariu din Bodești." "Au fost schingiuiți: Petru Păcurariu, Nicolae Ciungan și Arsenie

Neamțu." "Tot în acea revoluție au mai fost omorâți în chip barbar: 6 bărbați, 3 femei și 9 prunci din satul Țohești, 1 bărbat din satul Vârfuri, 1 bărbat și 1 femeie din satul Țărmure, 30 de bărbați, 10 femei și 3 prunci din satul Hălmăgel, 3 bărbați din satul Leștioara și 3 bărbați din satul Tălagiu."⁴²

Troița de martiraj de la intrarea în Hălmăgiu

2.1.4 Piatra Cinzaiului se găsește în comuna Hălmăgiu, în curtea Bisericii Voievodale și este semnificativă pentru că pe această piatră se executau pedepsele aplicate iobagilor. În fața bisericii voievodale, dăinuie de peste două veacuri o piatră, fără nici o inscripție, loc de suferință a celor ce se opuneau cu dârzenie nedreptelor orânduiți. Această piatră de dimensiunile unui om s-a numit „piatra cinzaiului”, adică a chinurilor. Obiceiul împământenit al chinurilor pe această piatră a devenit o practică obișnuită și în timpul revoluției lui Horea, cât și după această dată. Astfel monografistul Kosma Pal scria că Simion Moldovan și Șortoc Giurchi, comercianți de vază din Hălmăgiu, au primit câte 25 de bețe pe corpurile goale pe această piatră, fiindcă umblând pe la târguri răspândeau vestea că în părțile Bradului iobagii se pregătesc de o nouă revoluție.

De atunci, înfruntând timpul, această piatră a rămas ca o mărturie a chinurilor strămoșești, istoria cu lacrimi și sânge, transmițându-se din generație în generație.

Urmele cetății Hălmăgiului

Piatra Cinzaiului

⁴² Traian Mager: Contribuții la istoria unirii 1918-1919. Jurnal. Tiparul Tipografiei Diecezană. Arad, 1938

2.2. Edificii religioase

Cunoscut ca reședință voievodală, în Hălmagiu a existat și o viață religioasă intensă cu episcopi, protopopi și lăcașuri de cult proprii. La Hălmagiu există două biserici ortodoxe și trei cimitire: românesc, maghiar și evreiesc.

2.2.1. Biserica voievodală din Hălmagiu

Biserica voievodală din Hălmagiu a fost construită în secolul XIV. Are hramul „Adormirea Maicii Domnului”. Biserica se află pe noua listă a monumentelor istorice sub codul LMI: AR-II-m-B-00609.

Biserica voievodală cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, ctitorie a familiei Moga, construită la sfârșitul secolului al XIV-lea, așa cum reiese din cercetările arheologice, este o construcție unitară, care se compune dintr-un altar pătrat, o navă și un turn clopotniță.

Biserica prezintă în interior cca 3 straturi de pictură, acestea au fost acoperite după ce au fost sacrificate (din ordinul Mariei Tereza) cu straturi groase de tencuială în care erau fragmente de marmură, piatră, țigle, care în unele locuri aveau o grosime de cca 8-15 cm. În exterior prezenta cca 3 straturi de pictură: pe bază, altar și la baza turnului. Pe turn erau reprezentate semnele credinței - un ochi mare încadrat în forme geometrice, executat pe un mortar cu nisip mult în compoziție, peste el urme ale altui strat de preparație, apoi scena Adormirea Maicii Domnului (din secolul al XVIII-lea). Aceste decorații exterioare astăzi sunt sacrificate, în afară de un mic fragment din scena Adormirea Maicii Domnului, care se află în muzeul parohial.

În timpul unor săpături pe latura de sud, lângă zidul bisericii s-au găsit fragmente ceramice, $\frac{3}{4}$ sfeșnic roman, schelete în groapă comună, un sigiliu din plumb cu două bucăți de formă elicoidală, de dimensiuni diferite, suprapuse, iar pe cea mică (superioară) era reprezentată o coroană cu 7 țepi, iar dedesubt reprezentat un copac.

Pictura din interiorul bisericii: în altarul de sec.XIV, un crist unicat în iconografia noastră, se desfășoară pe toată suprafața intradosului bolții altarului, sub Crist se află proorocii, iar sub prooroci, îngerii, Sf. Bartolomeu ducându-si pielea pe băț, ierarhi și scena pelicanului, sf. Ierarh Nicolae binecuvântând pocalul în care se află Crist copil. În dreptul capului Cristului este reprezentat mielul mistic, pocalul, stiletul, totul profilându-se pe crucea de Malta, încadrată de un cerc.

Pe stratul de pictură din sec. XIV sunt incipții în limba română, cu litere chirilice, datând din anii 1601, 1610 când a venit un protopop sau când a murit și alte însemnări. Pictura a avut și suprapuneri din sec. XV și XVIII. Pe arcul triumfal apare „Judecata de Apoi”.

În navă mai avem urme ale picturii din sec. XIV, sub Judecata de Apoi se află, în partea de nord, o inscripție care amintește de fratele lui Moga. Pe peretele de nord al navei, se află înspre altar ctitorile picturii de la 1440 și ctitorii cu biserica, cu drumul de strajă și cu supraînălțarea făcută în acea perioadă. Minunile sf. Ierarh Nicolae sunt reprezentate ca un mesaj, Arhanghelul Mihail în costum de războinic, decorațiile seamănă cu cele spaniole. La intrarea sub turn de o parte și de alta se află arh. Gavril și Maica Domnului, apoi pe sud scene din Viața Sf. Gheorghe și din minunile sale, apoi scena Adormirea Maicii Domnului. Sub turn diverse scene, personaje închise sau viața Mariei Magdalena.

Biserica Voievodală sec. XIV

Biserica Ortodoxă Hălmațiu sec XVIII

2.2.3 Biserica parohială cu hramul „Nașterea Maicii Domnului” a fost construită între anii 1755-1757 din piatră de râu cu mortar de var, prin strădania ctitorilor: Andrei Iacobovici, soția acestuia Maria, cneazul Ștefan Pârva împreună cu hălmațenii și leștiorienii. Mormintele ctitorilor se află în interiorul bisericii (intrare bărbați stânga și naos sub fereastra de nord). Biserica este construită în stil baroc având dimensiunile de 31/12 m.

În localitatea Hălmațiu se pot remarca urmele unei vechi biserici bizantine ale cărei plan și ruine se puteau distinge de acum un secol. Biserica a fost în trecut și un puternic centru cultural. Tot aici se află și biserica ortodoxă construită după 1754, iar ulterior a fost mărită. Exteriorul este realizat în stil baroc. O mare valoare artistică o are pictura murală interioară. Această pictură a fost acoperită cu tencuială, iar mai apoi a fost scoasă la suprafață. În apropiere se află și biserica Sf. Arhangel Mihail și Gavril. Sub tencuiala acesteia a fost descoperită o pictură de tip bizantin, a cărei vechime datează din secolele XII-XIII. Ea provine din perioada începuturilor picturii feudale românești (E. Gluck, Al. Roz, M. Toacsen, 1974).

2.2.4 Protopopii bisericii ortodoxe din Hălmațiu

Începând cu secolul al XVIII-lea protopopii bisericii ortodoxe din Hălmațiu au îndeplinit și un mare rol național, fiind singurii îndrumători ai populației obidite de stăpânirea străină, după dispariția cnezilor și instaurarea puterii austriece în aceste locuri și apoi au patronat scolile din protopopiatul condus de ei, îndeplinind și funcția de inspectori școlari.⁴³

Din galeria protopopilor, care s-au putut cunoaște, începând cu anul 1750, enumerăm pe:

1. SIMION POPOVICI (1750). El a trecut la unirea cu biserica romano catolică, în urma ademenirilor și apoi a presiunilor ce s-au exercitat asupra lui.
2. ADAM POPOVICI (1763-1781, 1792). Este pomenit într-o inscripție pe Testamentul Nou de la Bălgrad, ca fiind proprietarul acelei cărți și protopop al Hălmațului.
3. ARSENTE ADAMOVICIU (1801-1804). Este atestat în "Adunarea Cazaniilor", care carte a fost cumpărată și adusă din Arad pe banii bisericii, de către "răposatul protopop Arsenie".
4. NICOLAE POPOVICIU (1804-1809), namestnic, adică administrator.
5. NICOLAE ADOMOVICI (1813-1836).
6. ARSENIE ADOMOVICI (1836-1849). În anul 1833 este pomenit în matricula botezatilor ca "namestnic". Din 9 Decembrie 1849 și până în 28 iulie 1855 a fost protopop al Beiusului. Este înmormântat în fața altarului bisericii ortodoxe din Hălmațiu, crucea lui putându-se vedea și azi.

⁴³ Traian Mager:- Tinutul Hălmațului vol I. Jurnal. Tiparul Tipografiei Diecezană. Arad,

7. PETRU MOLDOVAN (1850-1866). A fost si întemeietorul scolilor moderne din zona Halmagiului si delegat ca prezentarea memorandumului zaradenilor la Viena, în anul 1861.
8. IOAN MUNTEANU, senior/prototop al Butenilor, a administrat si protopopiatul Hălmaagiului între anii 1866-1868.
9. IOAN GROZA, senior (1868-1901). În anul 1901, se intitula "referend consistorial de Oradea". Este înmormântat în cimitirul ortodox din Hălmaagi, având monument funerar din marmură.
10. Dr. IOAN GROZA junior, fiul lui Ioan Groza (1901-1904). Semnează mai întâi ca protopop în matricula răposatilor la data de 18 Octombrie 1901. A decedat în vârstă de 46 ani si este înmormântat alături de tatăl său.
11. IOAN GEORGIA, protopop al Butenilor, administrează si Hălmaagi între anii 1904-1905.
12. CORNEL LAZĂR (1905-1931). A fost si un mare patriot. A participat si la Marea adunare națională, de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, ca delegat din partea episcopiei Aradului.
13. STEFAN BOGDAN (1932-1962). A îndeplinit functia de protopop al Hălmaagiului până în anul 1950, când acest protopopiat a fost desfiintat, si a functionat ca paroh, până în 27 februarie 1962 când a fost transferat la Arad, unde a decedat, în acel an.

Preoti parohi

1. PETRU BEJAN, (27 februarie 1962 - octombrie 1974). Avea gradul de propopop.
2. IOSIV BOITA (noembrie 1974 - octombrie 1980).
3. VIOREL NAN (octombrie 1980- decembrie 2014).
4. BACOȘ CRISTIAN MIHĂIȚĂ (decembrie 2014- present)

Stefan Bogdan

Petru Bejan

Iosiv Boita

Viorel V. Nan

Bacoș Cristian Mihăiță

Alături de protopopi, biserica ortodoxă din Hălmașiu a avut și diaconi ceremoniali, dintre care cel mai vechi cunoscut documentar, a fost Ioane Varga. A urmat Arsenie Târcu, preot în satul Leasa și deacon ceremonial în Hălmașiu, până în anul 1902, când a fost înlocuit de Eneia Joldea, până la decesul din 8 Ianuarie 1938, cu care s-a încheiat seria diaconilor.

2.2.5. Bisericile din lemn sunt parte integrantă din identitatea națională și formează un patrimoniu prețios, atât pe plan național cât și mondial. Valoarea lor este inestimabilă pentru cultura românească.

În Țara Zărandului cele mai multe biserici de lemn datează din secolul al XVIII-lea. Cele mai vechi, care au rezistat până astăzi, sunt construite în secolul al XVII-lea. Cele mai numeroase sunt bisericile construite în secolul al XVIII-lea. Una este reprezentativă pentru regiune și anume, cea amplasată în localitatea Bodești, comuna Hălmașiu. A fost ridicată în jurul anului 1760 și restaurată de mai multe ori. Atât iconostasul cât și zidurile sunt zugrăvite de meșteri populari în stil bizantin. Unele icoane au o vechime de peste trei secole. Este importantă și datorită faptului că în curtea bisericii se află mormântul lui Traian Mager, monograful zonei Hălmașiu.

Biserica ortodoxă de lemn din satul Bodești a fost ridicată în anul 1766. A fost mutată pe amplasamentul actual în secolul al XIX-lea, de la o distanță de circa 500 m. În anul 1889 acoperișul din șindrilă a fost înlocuit cu unul din tablă. Acoperișul a fost reparat în anii 1917, 1938, 1957. În interiorul bisericii sunt zugrăvite atât iconostasul, cât și pereții, în anul 1831, potrivit unei însemnări aflate deasupra ușii de intrare în biserică: „Zugrăvitus-au această sfântă biserică în anul 1831 și prin stăruința protopopului de Hălmașiu. Nicolae Adamovici și paroh Butar Nicolae și chitori Butar Lazăr, Butar Petru, Săda Toader, Lupea Nicolae. Zugrav Ioan Demetrovici”.⁴⁴ Unele icoane au o vechime de trei secole.

În curtea bisericii își dorm somnul de veci câteva personalități marcante ale vieții culturale din ținuturile arădene, cum sunt Nicolae Butariu și profesorul Traian Mager (1887–1950), monograful regiunii Hălmașului.

Biserica de lemn din satul Ionești, comuna Hălmașiu se află amplasată pe un deal și este construită înainte de secolul al XIII-lea și este mutată aici prin anii 1730. Unele elemente arhitecturale au fost înnoite, stilul bizantin suferind influență barocă, mai ales în ce privește arhitectura turnului. Vechimea bisericilor este calculată și prin aproximarea gorunilor plantați în anul zidirii bisericii. Aici la Ionești biserica este strajuită de un gorun secular. (E. Gluck, Al.

Prin tradiție s-a transmis informația că în satul Ionești a fost o biserică construită din lemn de stejar pe la mijlocul veacului al XV-lea în crângul Ionești, cam pe locul actual al gospodăriei lui Șandru Gheorghe (zis Gioca).

Din acel loc, biserica a fost mutată în anul 1730 pe dealul ce se numește azi „Dâmbul bisericii”, deasupra șoselei europene, unde se află și în prezent.

În anul 1968, cu ocazia asfaltărilor făcute la șoseaua națională, s-au construit 18 trepte de piatră în primul plan și 11 în al doilea plan, trepte pe care se ajunge la biserică. Tot cu același prilej s-a consolidat versantul dealului unde este amplasată biserica prin construcția unui zid de beton de-a lungul șoselei. Înainte de această dată urcarea la biserică se făcea pe un drum situat în partea de miazăzi care folosește și în prezent la trecerea convoiului mortuar.

Biserica este construită din lemn gros de stejar, cioplit în patru fețe, numai din secure și încheiat în forma coadei de rândunică. Oamenii Vârșnici susțin că la construcția bisericii noi s-au folosit și lemne din biserica veche. Această biserică nouă este ridicată pe fundație de piatră și are formă de corabie, cu altarul poligonal terminându-se în semicerc (bisericile ortodoxe pot fi construite sub formă de corabie sau sub formă de cruce).

⁴⁴ Ioan Godea, Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei), Anexa 10, pag.169

Pentru iluminatul natural au fost construite trei ferestre în partea de miazăzi, una în altar și alta înspre miazănoapte. Acoperișul a fost construit inițial din șindrilă până în anul 1935, când a fost înlocuit cu unul din țigle. Cu ocazia reparațiilor din 1935 pereții exteriori au fost tencuiți, dar prin 1967-1968 tencuiala a fost îndepărtată. În prezent mai sunt vizibile urmele tencuielilor

Biserica satului Ionești face parte din complexul celor 7 biserici de lemn, existente azi în jurul Hălmagiului la: Țărmure, Tisa, Bodești, Cristești, Vâjdogi, Luncoșoara și Ionești.

Biserica din Ionești poartă hramul Sfântului Gheorghe, anulătorul de biruință.

În biserică femeile intră pe ușa de sub turn în pronaos și bărbații pe ușa dinspre miazăzi în naos. Tavanul bisericii este construit în semicilindru.

Pe pereții interiori a fost lipită pânză pe care au fost zugrăvite scene biblice de către pictorul Ioan Demetrovici, din Timișoara, pe la mijlocul veacului al XIX-lea, dar între anii 1954-1955, fiindcă piturile se degradaseră, pereții au fost acoperiți cu un strat de var. Din zugrăveală se mai păstrează numai desenele de pe iconostas, din altar și pe peretele ce desparte pronaosul de naos. La îmbinarea pereților cu tavanul s-a construit un brâu de circa 15 cm. În culorile tricolorului (roșu, galben și albastru), localnicii purtând în sufletele lor și credința în Dumnezeu dar și dragostea de țară.

Pe pereții bisericii sunt așezate icoane de mici dimensiuni în jurul cărora sunt prinse prosoape populare, țesute în războaiele manuale din sat. Pe ușile împărătești (de intrare în altar) sunt zugrăvite „Bunavestire” și îngeri cu crini în mână.

Era și este o cinste pentru familia care donează, diferite obiecte la biserică.

Alte biserici de lemn construite în secolul al XVIII-lea sunt în satele: Tisa, Țărmure (1780), Poienari, Cristești.

Biserica de lemn din Bodești

Biserica de lemn din Tisa

Biserica de lemn Cristești

Biserica de lemn din Țărmure

Biserica de lemn din Poienari

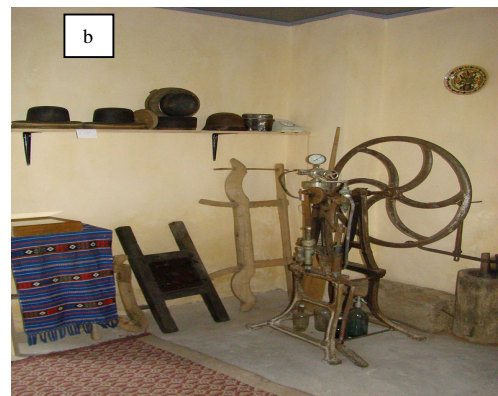
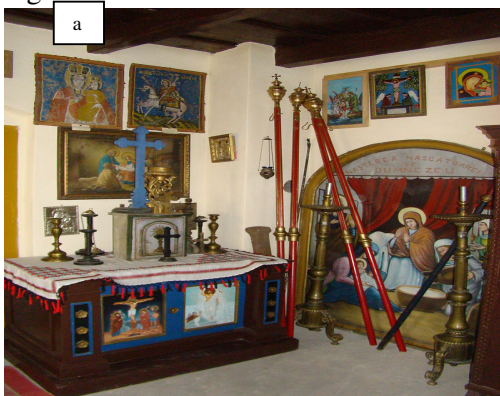
Biserica de lemn din Ionești

2.3. Muzeu

În comună sunt două muzee: Muzeul Bisericii Ortodoxe Hălmagiu și Muzeul Scolii Hălmagiu.

În anul 1968 preotul Petru Bejan a înființat o colecție-muzeu în două camere ale casei parohiale din curtea bisericii parohiale, în vederea păstrării și conservării obiectelor de cult vechi ca: icoane, tipărituri, ștampile, odăjdii etc. aflate în inventarul parohiei. Conform procesului verbal de predare-primire, în anul 1980, în baza unei legi a patrimoniului, au fost predate în custodie pe termen nelimitat Episcopiei Aradului cele mai valoroase bunuri din colecție: 55 cărți vechi de cult, datând din perioada 1723-1850 și o icoană din secolul XVIII. În colecție se mai află o singură evanghelie cu litere chirilice, din anul 1776 și o listă a Prochimenelor săptămânale datând din anul 1797. Icoanele vechi ce fac parte din colecție sunt: 4 icoane pe lemn din anul 1809, șapte icoane pe pânză, în ulei, pictate de pictorul Ioan Demetrovici din Timișoara, de același autor și din același an se păstrează și cele două uși diaconești transferate în anul 2011 din biserica parohială, 10 icoane prăznicare cu două fețe, pe lemn, din anul 1833, șapte icoane pe sticlă din sec.XIX.

Prin grija preotului Viorel Nan, în anul 2008 casa - muzeu a fost restaurată din temelii și secția religioasă existentă a fost reamenajată, iar în anii 2010-2011 a înființat o secție etnografică în alte două camere.

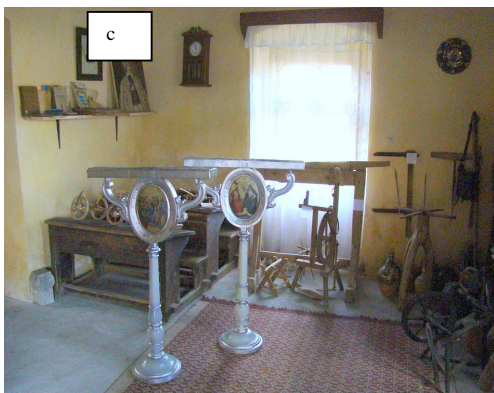

Foto (a ,b,c d) Obiecte de cult, icoane, obiecte de uz gospodăresc, îmbrăcăminte

Muzeul Liceului Tehnologic ”Moga Voievod” din localitate se remarcă printr-o colecție de obiecte arheologice, de ceramică, de etnografie și numismatică.

Foto (a ,b) – Obiecte expuse la muzeul școlii

2.4. Arhitectura satelor cu gospodării tradiționale vechi

Viața satului de pe Valea Crișului Alb este complexă, plină de acțiune, inventivitate și de o bogăție spirituală deosebită. În acest sens se remarcă prezența, în unele sate sau crânguri, a gospodăriilor tradiționale, care încă mai păstrează specificul vremurilor de demult.

Arhitectura veche este cea comună Munților Apuseni, lemnul fiind materialul de construcție dominant. Casele erau construite din bârne dispuse în cununi orizontale îmbinate la capete. Fundația era înaltă, din piatră, iar acoperișurile țuguiate, la început din paie, apoi din șindrilă. Ulterior, casa a evoluat de la cea cu o singură cameră, la casa cu cămară, apoi la casa cu două camere. Una dintre camere era de locuit, iar cealaltă utilată cu cele mai valoroase piese de mobilier, ceramică, țesături, icoane pictate, aceasta din urmă fiind de fapt cameră de oaspeți. Special pentru aceasta s-au confecționat ștergare, țoluri, covoare și cergi de pat, desagi, traiste, măsurite, preșuri, covoare de perete, perdele. Piesele erau lucrate din cânepă, in, lână, bumbac, remarcându-se valențele artistice ale oamenilor. Piesele de mobilier care contribuie la definirea interiorului tradițional sunt: patul, lavița, masa, blidarul, podișorul, cuierul, stelajul, scaunul cu spătar, lada de zestre. Tipul de casă cu cămară și cel cu două camere au pivniță și târnaț. Case tradiționale mai întâlnim în prezent, în De asemenea, în satul Brusturi, casele se fac remarcate prin arhitectura populară specifică. În camerele de locuit tavanul este podit cu scândură groasă, iar în camera de la stradă este prezentă ruda pe care stau atârinate diverse țesături: măsurite, prosoape, poneve.⁴⁵

⁴⁵ Jurnal Geografic Arădean- anul I, nr 2 (2022) : Ținutul Hălmagiului -analiza geografică a comunelor Hălmagiu, Pleșcuța și Vârfurile

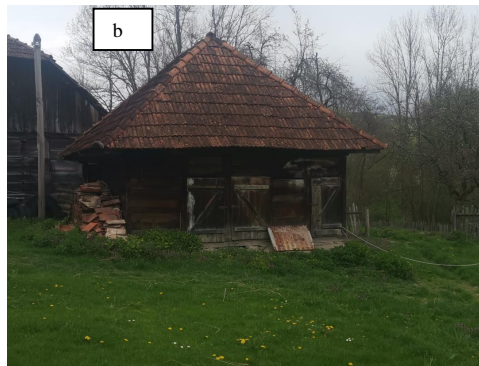

Foto 3. (a și b) Grajduri din lemn din Satul Leștioara si Bodești

Foto Case cu tâmaț (coridor) și podrum (pivniță) - fam. Moțica Ioan din Bodești (foto, prof. Cosmina Sirban)

2.5. Ocupații tradiționale

2.5.1 Țesutul

Țesăturile, lucrate în cadrul gospodăriei proprii, au un rol foarte important în locuința tradițională, fiind elementele decorative cele mai importante. Ele sunt așezate pe tavan, pe perete, pe mobile, sau la grindă și sunt diferite ca stil pentru fiecare zonă etnografică în parte. Unul dintre cele mai frumoase produse ale artei populare din această zonă este *stergarul*. Este ornamentat la capete cu culori vii și are diferite întrebuințări. Ca podoabă, acesta intră în ornamentarea camerelor sau învelește capul femeii.

Ștergare – din zestrea bunicii Moțica Marioara

2.5.2 Unelte și instalații tradiționale

Dintre uneltele tradiționale care se mai păstrează în gospodăriile comunei Hălmagiu fac parte cele folosite la munca câmpului, respectiv: coasa pentru tăiatul ierbii, furca și grebla din lemn pentru adunatul fânului, secera cu mâner din lemn pentru culesul holdelor etc.

Printre instalațiile tradiționale din comună se numără: *războiul de țesut*, instalație folosită la țesutul țesăturilor (cele care alcătuiesc costumele populare, dar și cele folosite la „decorarea” pereților casei, respectiv: ștergarul de pus pe „blide” și pe icoane, „coverturi” de pus pe pat, țoluri din lână pentru pat etc, mașină de tors, „sucala” pe care se face sulul de ață de lână sau cânepă, vârtelniță - crac de lemn pe care se pune sculul de se deapănă ca să se facă ghem („gem”). etc. Unele familii au încă astfel de instalații, dar acestea nu mai sunt folosite decât demonstrativ.

Muzeul Școlii din Hălmagiu - Componentele războiului de țesut

a

Foto 6 Perie de fuior

Foto7 Suclă

Foto Măriuță și Pătruț

Foto Spate

Fus și suveică

Războiul de țesut

2.5.3 Arta lemnului

Lemnul a fost materie primă pentru dulgheri dar și pentru meșteri în prelucrarea artistică a acestuia. Lemnul reprezintă un material în care meșterul popular a pus atât îndemănare, cât și simț artistic. Se remarcă piesele de mobilier, patul, lavițele, scaunele cu spătare frumos ornamentate. Pe lângă acestea se regăsesc sculpturi artistice pe furcile de tors, bățele păstorilor, jugul boilor, tocurele de la coasă, fundurile de leagăne pentru copii și pe lăzile de zestre.

Arta practicării acestui meșteșug este cunoscută în zonă sub diferite forme: tâmplărit, dogărit sau ciubărit. Un meșteșug pe care locuitorii din zonă îl practică este confecționarea

furcilor din lemn pentru strângerea și depozitarea fânului. Se lucrează în general furci de 2 metri lungime. Furcașii din zona merg și acum la târgul din Câmpeni cu furci de 2,20 metri lungime sau la Hălmațiu și Gurahonț. Pentru creșterea randamentului muncii, meseriașii lucrează în asociații de 2-3 oameni, fiecare executând operația la care se pricepe mai mult. Un meseriaș priceput realizează aproximativ 2-3 furci pe zi.

Foto (a și b) Furci de lemn, securi, clopote, tălângi, cozi de securi- stand în Piața din Hălmațiu

2.5.4. Fierăritul

Fierăritul țărănesc se practică în multe sate de pe valea Crișului Alb. Fierarii sunt producători, dar în același timp și vânzători pentru că produc atât pentru satul lor, cât și pentru cele învecinate. Meșteșugul se practică în ateliere specializate sau în diferite construcții unde se lucrează provizoriu. Atelierul este dotat cu o vatră din piatră, cu un mortar din lut, o forjă care se acționează cu piciorul, o nicovală, diferite dălți, ciocane, clești. Multe dintre obiecte, ustensile, unelte sunt dotate și cu calități artistice. În mediul rural, obiectele de fier sunt necesare în primul rând pentru a deservi diferitele nevoi ale vieții cotidiene, fie în cadrul muncilor agricole, păstoraști sau meșteșugărești, fie în cadrul gospodăriei.

La Hălmațiu încă se păstrează și funcționează un atelier al lui Coroi Roman (zis Romanea) din Hălmațiu. Securile, furcile sau greblele și alte unelte le valorifică în târgul de la Câmpeni, Hălmațiu și Gurahonț.⁴⁶

2.5.5. Cojocăria

Se știe că la Hălmațiu activitatea de creștere a oilor era intens răspândită. Astfel că tot la a doua casă hălmațienii creșteau oi. Din lână își torceau și își făceau veșminte și pături, iar din piele se confecționau cojoace. Un meșter cojocar din Hălmațiu era Gavrilă Constantin. Fiul acestuia, Gavrilă Dinu din Hălmațiu, ne povestește că tatăl său cosea cojoace și lucrea pieile, iar meseria era bine platită, acum însă de când oamenii își cumpără haine gata - cusute și din materiale sintetice, nici gospodarii nu mai cresc oi.

⁴⁶ Jurnal Geografic Arădean- anul I, nr 2 (2022) : Ținutul Hălmațiuului -analiza geografică a comunelor Hălmațiu, Pleșcuța și Vârfurile

2.5.6. Prepararea produselor din carne și lapte de oaie – Virșli de Hălmațiu

Din laptele de oaie se prepara: iaurt, brânză și caș iar din carnea de oaie renumiții virșli de Hălmațiu. Fiica măcelarului Roxa Vasile din Hălmațiu, Banci Mihaela își amintește cum se pregăteau vestitele virșli din carnea de oaie și capră, după o rețetă moștenită de la bunici și se vindeau la piață nu doar la Hălmațiu sâmbăta ci și în târgurile din prejur.

Astăzi aceste produse, vrșli, au devenit un brand pentru Comuna Hălmațiu prin contribuția familiei Sida Gheorghe și Dorina care sunt crescători de animale și care dețin un abator și o firmă de procesare a produselor din carne, firma SC. DORIGEL. Duce mai departe prepararea acestor produse în abatorul propriu și vânzarea în târg și în magazine alimentare de pe raza localității Hălmațiu, municipiul Arad, municipiul Brad.

Foto (a și b) Virșli la Piața din Hălmațiu - SC Dorigel "Bunătați de Hălmațiu"

2.5.8. Școala de Pictura naivă de la Brusturi, comuna Hălmațiu

Arta naivă a apărut pe fundalul evoluției civilizației tehnologice, al exceselor uniformizatorice ale producției industriale, ca și al intensificării circulației imaginilor în mediul existenței, ea reprezentând în toate momentele ei o formă de autoafirmare a personalității individuale. În cazul de față nu este vorba de înceroarea artistului modern de a se refugia într-un limbaj personal, forțat care să-l poată desprinde de academismul experimentelor; arta naivă nu este o desprindere de sine, nici o eliberare dintr-o atmosferă artistică anume, suprasaturată de formule și stiluri,- ci un reflex arhetipal al sensibilității omenești, un "control" care evocă o realitate primordială. Artistul naiv se găsește în situația ideală de a prelua realitatea și de a o restitui, pentru acest act dispensându-se de metodele culturii plastice.⁴⁷

Satul Brusturi a văzut lumea; lumea a admirat satul Brusturi. Locul, fără îndoială, este pitoresc. Frumusețea lui ni se dezvăluie însă pe deplin numai prin ochii acestor pictori, care seară de seară ori în zile de sărbătoare îi "reconstituiesc" răbdător și melodic, de la frunza copacului până la acoperișul hambarului. Frumusețea lui e dată în primul rând de candoarea privirii și miscătoarea curățenie sufletească a țăranilor pictori.

Pentru el fiecare tablou avea o poveste. „M-am gândit să fac niște chipuri" - era justificarea simplă, miraculos de simplă a tuturor plâsmuirilor sale. Dar miracolul- așa ceva există virtual în mai toate tablourile sale- venea din talmăcirea de o deosebită intensitate emoțională a universului înconjurător, a lumii Apusenilor săi dragi prin mărturia unui suflet pur ca un cristal.

⁴⁷ Masek Victor Ernest –Arta naivă- Editura meridiane, București, 1989

Munți, ape, case, brazi, oameni- tuturor acestor elemente ale lumii în care a trăit, el le-a dăruit dragostea lui sinceră, nesfârșită.. Ion Niță Nicodin din Brusturii Hălmagiului rămâne categoric un artist adevărat poate cel mai de seamă reprezentant de până acum al artei naive românești. Ba și mai mult, rămâne singurul, cu adevărat singurul întemeietor de școala de pictură naivă românească aici la noi pe meleagurile arădene, pe unde au calcat pașii Iancului.

Rodica Nicodin, Petru Mihuț și Maria Mihuț sunt discipolii săi, i-au fost ucenici și ortaci, s-au lăsat purtați într-o lume care le-a dezvăluit-o el, le-a deschis ochii asupra celor văzute și simțite de el și toți dimpreună s-au bucurat de ea, s-au simțit fericiți în contemplarea ei și punerea ei pe pânză. Iar dacă au făcut o "școală", dacă au putut s-o facă, se datorează deopotrivă dascălului, dar și izvorului răcoros de munte de la care se adăpau- tezaurului comun de simțire, prilej pentru spontan, neașteptat și luxuriant să prindă viață și chip și eternitate. Desigur, pentru fiecare în expresie proprie. Desigur, cu granițe riguroase între ei, granițe care sunt și nu sunt. Ceea ce-i desparte în culoare sau în tematică de pildă, îi unește îndată la nivelul transparenței mitice, o mitică înfățișată cu neconfundabil suflet românesc. *Revista "Contemporanul", C.R.Constantinescu*

Ei se prezintă pentru prima oară în Expoziția republicană din 1974 unde obțin medaliile de bronz și respectiv, de argint, iar în aprilie 1975 participă cu câte 3 lucrări la Salonul mondial de pictură naivă de la Lecallois- Perret (Paris). Operele lor, au putut fi admirate încă din 1974, dar și în ediția 1975 a manifestărilor culturale artistice pe care le reunește „Primavara arădeană” fertilă sub aspectul debuturilor pe mai multe planuri, iar acum Galeriile „Tribuna”.

Ion Niță-Nicodin - întemeietor de școală de pictură naivă din satul Brusturi

Petru Mihuț

Rodica Nicodin

Mariana Mihuț

Voicu Mihuț

Cosmina Mihuț

2.6. Obiceiuri , Sărbători folclorice și alte festivități

Cea mai renumită sărbătoare a zonei este *Târgul de Fete de pe Muntele Găina* care are loc în fiecare an în duminica apropiată de data de 20 iulie. Se consideră că această tradiție are o vechime de peste șapte secole. În trecut, acesta avea o mare importanță etnografică, făcând posibilă întâlnirea și căsătoria tinerilor aflați în zone îndepărtate, evitându-se astfel încrucișarea între rudele apropiate.

Astăzi Târgul de Fete de la Găina s-a transformat într-o mare sărbătoare folclorică, la care își dau concursul locuitorii din Munții Apuseni, din județele învecinate. Pregătirile se fac cu câteva zile înainte, iar plecarea spre munți se face în jurul orei patru dimineața. Anual târgul este vizitat de un număr tot mai mare de excursioniști din diferite părți ale țării și chiar din străinătate. Un traseu de urcare pe Vârful Muntelui Găina are ca punct de plecare localitatea Hălmagiu, str. Muntele Găina.

Târgul de fete de pe Muntele Găina

2.6.1. Nedeile sunt evenimente cu rădăcini adânci în tradiții, prilejuite de succesiunea ciclică a anotimpurilor. De obicei ele se desfășoară primăvara, când natura prinde din nou viață.

Importantă este **nedeia** care are loc în regiunea *Hălmăgiului*. Este o manifestare culturală de tip folcloric la care participă, alături de hălmăgeni, și locuitorii satelor din jur. Nedeia Hălmăgiului se ține în prima duminică a lunii iulie și la această serbare folclorică participă mii de oameni. Locul unde se ținea nedeia s-a schimbat mereu, în funcție de numărul participanților. La începutul secolului al XX-lea nedeia se ținea la poalele dealului Șortoc, apoi pe terenul actualului cămin cultural, ori în curtea Birtului Mare și din 1978 pe marele platou deasupra dealului Șortoc. În ultimii ani, nedeia se ține în parcul central din Hălmăgiu.⁴⁸

2.6.2. „Științele populare” (meteorologia, medicina, magia)/ mitologia populară (mituri, legende);

„Științele populare” sunt reprezentate la Hălmăgiu, ca și în alte sate din Țara Hălmăgiului, prin „meteorologia” populară, „medicina populară” și magia (metode tradiționale de prezicere a viitorului sau de „provocare” a unui fenomen dorit - căsătorie, sănătate etc.).

Meteorologia populară cuprinde superstiții sau obiceiuri prin care este prezisă vremea. Astfel, primăvara, femeile bătrâne fac un calendar cu 12 coji groase de ceapă, ce corespund celor 12 luni ale anului, în care se pun sare și se lasă de seara până dimineața când se observă care coajă a lăsat mai multă apă (semn că acea lună va fi ploioasă) și care a lăsat mai puțină apă (semn că acea lună va fi secetoasă). Alte „semne” care pot prevesti vremea, în credința populară din Hălmăgiu sunt (informații culese de la bunica mea Moțica Maria - 68 de ani, din Hălmăgiu și de la Goia Salvina - 87 ani din Bosești):

- dacă se albăstrește seara coasa, e semn că a doua zi va ploua;
- dacă se spală mâța (pisica), a doua zi va ploua;
- dacă Soarele apune în nori, vremea se strică a doua zi;
- dacă nu este rouă dimineața pe jos, înseamnă că plouă în acea zi;

Câteva elemente ale medicinei populare, culese din Hălmăgiu de la Dușan Floare din satul Poenari, 78 ani), la fel ca și aspectele legate de „meteorologia populară”, spun că: dacă ai „nigei” (negi) e bine să rupi o rostopască și să ungi negii cu „laptele” acesteia, pentru răceală să bei ceai de ceapă, ceai de scai vânat sau să-și pui o mămăligă caldă, învelită într-un prosop, pe gât etc.

Magia populară se practică pentru a cere ajutorul divinității sau dimpotrivă, al necuratului, pentru rezolvarea unor probleme personale legate de boală, de lipsa norocului, de faptul că o fată sau un băiat nu se poate căsători etc. În ultimul timp, astfel de obiceiuri se practică spontan, dar femeile mai în vârstă încă știu descânta de deochi pentru a alunga boala sau știu chema „orândă” (ursita). Tot legat de magia populară apar o serie de superstiții care se credeau în colectivitate că pot influența pozitiv sau negativ anumite situații („ce nu-i bine să faci că-ți umblă rău” sau dimpotrivă „ce e bine să faci ca să-ți umble bine”).

- Să nu treci peste gunoiul măturat sau adunat, că nu te mai însori;
- Când cumperi iosag (animale), să pui banii jos, nu în mâna cumpărătorului ca să nu îți dai norocul;
- Să nu omori o broască pentru că înțarcă vaca(nu mai are lapte);
- Să nu umbli cu un picior încălțat și cu unul desculț că îți moare unul din părinți;
- Când sar scânteii din foc e semn că vin musafiri;
- Când pleci la târg să vinzi ceva e bine să-ți dea cineva din casă bani;
- În ziua în care ți-a făcut vaca nu evoie să dai din casă nimic;
- Când e cerul roșu la asfințit se va face vreme bună;
- În ziua de Anul Nou e bine să îți între în casă prima dată un bărbat că fată vaca vițel și ai noroc tot anul.

⁴⁸ Neacșu Ioan – Informator din satul Hălmăgiu, în vârstă de 75 ani

Principalele categorii de obiective complementare celor etnofolclorice care se identifică în această zonă sunt: edificii istorice, edificii religioase, muzee, case memoriale, monumente, statui, plăci comemorative. Atractivitatea turistică a obiectivelor culturale este conferită de următoarele atribute: vechime, unicitate, inedit, dimensiune și funcție .

2.6.3 Obiceiuri de iarnă

Ținutul Hălmașului, străveche vatră a spiritualității românești, a păstrat obiceiuri, credințe vechi și producțiile literar-folclorice corespunzătoare lor.

Dintre toate obiceiurile de peste an, **obiceiurile de iarnă**, în special colindatul s-a menținut fără prea multe schimbări în ultima jumătate de secol.

Obiceiul colindatului, cu specia sa literară colindul, își păstrează până astăzi vigoarea și frumusețea spectacolului, rezultat din îngemănarea muzicii și a poeziei.

Înainte de ajunul Crăciunului, când se pornesc cetele de colindători, se fac pregătiri intense. Colindătorii, tineri și vârstnici își pregătesc repertoriul și fac repetiții acompaniați de dube. Acest acompaniament cu dubele este specific acestei zone.

La plecarea cetei de colindători pe ulițele satului se interpretează anumite colinzi specifice acestui moment al colindatului: „Noi umblăm a colinda”. Aceste colinde se mai numesc și colinde organizatorice.

Când ceata de colindători ajunge la poarta gazdei, unde urmează să cânte, se cântă „colinzi de fereastră”. Urmează apoi să se cânte colinde cerute de gazdă sau colinde alese de colindători, potrivite cu profesia gazdei, sau vârsta și sexul copiilor.

Nepregătirea gazdei în fața colindătorilor este considerată abatere de la prescripțiile străvechi pe care obștea le respectă cu sfințenie și se cântă colinzi în care este ironizat sau chiar blestemat cel neospitalier.

Obiceiul colindatului cu dube se încheie după ce tot satul a fost colindat, cu o petrecere numită conac. Această petrecere, conacul, este organizată de obicei în seara zilei de Crăciun, de ceata de colindători care se adună la casa unui gospodar sau la Căminul Cultural din sat și plătește muzicanții pentru a anima petrecerea. Colindătorii invită la conac pe toți cei care i-au „slobozit cu dubele” care participă gratis, dar și alți invitați care trebuie să plătească.

Alte obiceiuri ale sărbătorilor de iarnă sunt cele legate de sărbătoarea Anului Nou, Sfântul Ioan și Boboteaza.

2.6.4 Evenimente premaritale

Simeon Florea Marian în volumul „Nunta la români” arată care este concepția poporului nostru despre căsătorie. ”Căsătoria se face pentru atingerea mai multor scopuri. Unul este de a avea un soț pentru o ajutorare și petrecere, pentru alinarea durerilor în caz de suferință cât și pentru împărtășirea binelui în decursul vieții.

Al doilea scop al căsătoriei este de a avea urmași care să păstreze numele de familie „ca sângele și seminția lor să nu se stingă niciodată” apoi după moarte, să aibă cine să asigure liniștea de dincolo prin executarea anumitor practici.”⁴⁹

În concepția poporului nostru vârsta potrivită căsătoriei este pentru feciori între optsprezece și treizeci de ani, iar pentru fete între cincisprezece și douăzeci de ani.

Fata se consideră bună de măritat când știe toate lucrurile ce țin de o femeie, iar feciorii când se pricep cum se cuvine la treburile gospodărești. În partea locului se zice că un fecior atunci e bun de însurat când știe „să ascută parul în trei fețe”. Dacă trec peste vârsta limită, feciorii se numesc „feciori de toamnă”, iar despre fete se zice că „poartă chică sură”. Despre fata bătrână se zice că „nu a venit al ei până acum”.

Înainte vreme pentru ca să se poată mărita, fetele țineau toate posturile sau se duceau la vrăjitoare. O fată ce vrea să se mărite trebuie să fie onestă, sârguincioasă, isteță, frumoasă

⁴⁹ Simion Florea Marian - „Nunta la români”, Studiu istorico-comparativ etnografic, vol I, Ed Saeculum Vizual, 2015

și sănătoasă. Ea trebuie să se priceapă la toate lucrurile gospodărești, la țesut, la cusut, la frământat pâinea și la alte lucruri.

De o importanță deosebită era pentru fete momentul scoterii la joc, evenimentul echivalând cu debutul inițierii premaritale, perioadă în care magia divinatorie devine o preocupare majoră, ele dorind să afle când și cu cine se vor mărita și cum va arăta viitorul soț.

Apărută îndeșnit ca o curiozitate, dorința erotică se cristalizează, iar tânăra, punând o buburuză să i se plimbe pe mână o va urmări în ce parte își va lua zborul zicând: „Măriuță, Mariuță, încotro vei spura într-acolo m-oi mărita”.

Pe lângă calitățile pe care trebuie să le probeze fata în perioada premaritală se remarcă și strădănia părinților de a arăta că „neamul” lor este „de omenie”, „în rând cu lumea”. Comunitatea contribuie activ la actul inițierii. Colindătorii, purtători ai unei energii magice contagioase, jucau fata din casă similar cu jocul miresei; jocul la colindat similar cu cel de la nuntă, are un vădit caracter propițiatoric. Mai în glumă, mai în serios „își caută ursita”, iar cele care au împlinit o anumită vârstă își fac pe dată (pe ursită).

Ciclul de doisprezece zile al sărbătorilor de iarnă început din seara Ajunului de Crăciun, se încheie la șase ianuarie, sărbătoare intrată în ritualul creștin sub numele de Bobotează. Ritualul creștin de sfințire a apelor și a gospodăriilor se suprapune peste practici străvechi vizând: magia purificatoare, magia erotică – moment favorabil practicilor magice divinatorii premaritale (după dezlegarea luminilor încep nunțile) dar și magia homeopatică : gazda mătură înapoia preotului ca sa nu fie în casă insecte.

În ajunul sărbătorii „Apă Bobotează”, preotul, crâșnicul, un cantor – doi intră în casele creștinilor cu crucea, „cartul”(găleata) cu apă sfințită și un mănunchi de busuioc cântând: „În Iordan botezându-Te, Tu Doamne”. Fiecare membru al familiei sărută crucea, în timp ce preotul îi stropește creștetul cu apă sfințită.⁵⁰

Tradițional, membrii familiei sărutau crucea ținând în mână *Păpușa luminilor*, trecându-și-o de la unul la altul.

Sub fața de masă din cameră gazda așterne o mână de otavă care a doua zi se va pune în hrana vitelor pentru ca să fie sănătoase și mănoase, dar numai a vitelor cu coarne. Deasupra pe masă găzdărița pune: Cinariu, Păpușa luminilor, un blid cu apă pentru steluța norocului și un blid cu diferite grăunțe pentru stingerea luminilor, alături de darurile pentru preot („straița popii”), un blid cu fasole, unul cu „poame” (felii de mere și pere uscate la soare), un fuior, nuci, bani.

Prin stropire cu busuiocul, preotul sfințește camerele ale căror uși sunt deschise apoi unul dintre însoțitori, „iapa”, colectează darurile și pleacă mai departe nu înainte de a ura gazdelor cele convenite pe an înainte. Dacă în casă există fată de măritat îi dă mamei acesteia o rămurică de busuioc pe care fata o va folosi în magia erotică divinatorie. În urma preotului, găzdărița se grăbește să tragă cu mătura pentru a îndepărta insectele din gospodărie (magie imitativă).

Păpușa luminilor va fi confecționată de bătrâna casei ajutată de copii. Lumânarea de ceară va fi înconjurată de mlădițe provenind de la toți pomii roditori din grădină și livadă, crenguțe de alun (a căror „rânsă” trebuie să nu se rupă deoarece ulterior va fi amestecată în hrana vacilor ca să le păstreze sănătatea și mana), crenguțe de drimoc (folosite ca amulete pentru ferirea copiilor mici de deochi), fonceu, iederă și busuioc. Se alătură un fuior de cânepă care va fi util în ceremonialul de nuntă. Acesta va fi prins în părul miresei, pentru ca aceasta să aibă prunci cu părul des, frumos și bogat ca fuiorul. Toate acestea se leagă împreună cu un fir de ață roșie considerată apotropaică și aducătoare de sănătate și viață lungă. Se înfățoară apoi într-un ștergar frumos și se leagă cu o panglică roșie.

Păpușa luminilor se pune în fereastră, după icoană ori se agață într-un cui în grindă, până a doua zi la „Dezlegarea luminilor” eveniment care marchează și ridicarea unor interdicții: femeile pot să-și reia lucrul, iar feciorii pot să meargă la pețit. Ritualul „dezlegării luminilor” are loc în dimineața de 8 ianuarie, în zori. O fată ia păpușa luminilor și o duce la un izvor, sau la o vale, unde după rostirea formulei:

⁵⁰ Mager Traian -, *Ținutul Hălmagiului*, vol. IV, Arad 1938

„Treacă râul ca pârâul
Vină binele ca albinele!”

lovește de trei ori gheața cu piciorul, dezleagă păpușa; ocazie prielnică și pentru a-și face de mărit. Va duce „Smăgițele” la grajd considerându-le eficiente împotriva „moroaielor” (femei care iau laptele de la vaci). Busuiocul îl va păstra învelit într-o „merindeață” (ștergar), iar cu lumânarea de la Păpușa luminilor se aprinde focul la pârjolirea porcului „ca să nu facă clisa strepezi” (viermi).

După „Dezlegarea luminilor” încep „Câslegile”, perioada nunțiilor, care durează până la prinderea Postului Mare.

Ajunsă la pârâu fata de mărit „își făcea pe dată” cu lumina de la păpușă spărgând gheața spune:

„ - Hurducă, hurducă
Vestea mi se ducă
De harnică , de bogată
Și trebuiesc măritată!”

Când sfințește popa casa fata care vrea să se mărite în anul acela, atinge ca din nebăgare de seamă cu cotul masa pe care slujește popa, sărută crucea și atingând masa spune:

„ - N-am venit să clătesc masa
Am venit să.mi clătesc data!”

Tot la râu mergînd cu Păpușa luminilor fata spune:

„Hurducă, burducă
Vestea mi se ducă
Să se ducă vestea-n sat
Că-s fată de măritat!
De frumoasă mi-s frumoasă,
La feciori mi-s dragăstoasă
De harnică mă știu eu
Să-mi ajute Dumnezeu
Frumos , harnic și bogat
După cum eu l-am visat!”⁵¹

„Păpușa luminilor” se leagă cu ață roșie. „Cinariu” se face din aluat de pită (pâine) în formă de cruce. În mijloc se pune un bănuț. Seara doi copii îl apucă și îl rup în două zicând: „Dumnezeu tânăr, Crăciun bătrân!”. Cel care gasește banul, avea noroc la toate în acel an.

Remarcăm că acest obicei era răspândit pe o arie foarte întinsă pe Valea Crișului Alb fiind cunoscut și relatat de mai multe persoane intervievate de la Gurahonț până la Hălmagiu. Ceea ce este deosebit de interesant este faptul cum a interferat acest obicei cu ritualul creștin, fiind cunoscut și acceptat de preoți în special cei mai bătrâni care-și amintesc de **Păpușa luminilor**.

În prezent legat de Bobotează se mai păstrează doar obiceiul să se lase busuioc fetelor de măritat. Cât privește Păpușa luminilor chiar dacă se mai face, nu se mai pune la vedere fiind considerat ”o rușine” să nu se poată mărita o fată decât apelând la practici oculte. Pe de altă parte spații de socializare au luat locul petrecerilor tradiționale din lumea satului.

Mersul cu duba, Vi-flaimul, Capra sau Corinda rămân în sertarul cu amintiri al bunicilor de unde noi avem obligația să le scoatem, să le scuturăm de praf și să le redăm adevărata valoare fiindcă ”... tot ce-i românesc nu pierе !”

2.6.4 Obiceiurile de primăvară sunt legate de rodnicia pământului, de obiceiurile de Paști, de sărbătoarea Sfântului Toader sau a Sfântului Gheorghe sau de 1 mai (Armindenul).

Perioada de la Bobotează până la postul Paștelui poartă numele de câjlegi. Această perioadă poartă este considerată propice nunțiilor. Acest obicei de a face nunți în câjlegi a rămas din moși strămoși din mai multe motive:

- nevoia familiei de a-și asigura brațe de muncă pentru activitățile agricole;

⁵¹ Informator - Șandru Amalia de 90 de ani din satul Ionești, comuna Hălmagiu

- din vechime a existat credința că perioada este cea mai propice propice procreației; Această practică s-a bazat pe observații asupra naturii și a vieții. Aceste obiceiuri își găsesc obârșia în practici din lumea greco-romană.

Încheierea perioadei căjlegilor corespunde cu un bilanț al căsătoriilor încheiate în această perioadă.

În Ținutul Hălmașului exista un obicei unic în folclorul românesc denumit „**Târgul sărutului**”. Acest obicei avea loc în sâmbăta în care se organiza aici „bulciul lui Sântoader”. Perechile de tineri căsătoriți în căjlegi (adică între posturi) veneau la târgul din Hălmașiu în „sâmbăta lui Toader” să se prezinte comunității. În trecut tinerii se îmbrăcau în costume populare. Se pare că acest târg al sărutului s-a păstrat până după primul război mondial.⁵²

Tot din tradițiile primăverii face parte și „Ieșitul la cruce, în țarină”. Într-una din duminicile dintre Paști și Rusalii (șase săptămâni după Paști), stabilite de preot împreună cu credincioșii se iese în țarină, la crucile ridicate pentru înmulțirea roadelor pământului. Se pleacă de la biserică cu alai, se duc praporii și icoana Mântuitorului. La fiecare prapor se așează câte o cunună de grâu verde, cunună ce se pune la fiecare cruce din țarină. Ajunși la aceste cruci preotul și credincioșii se roagă pentru recolte bogate și vreme prielnică.

De **Arminden**, sărbătoare ce coincide cu data de 1 mai precum și de Sfântul Gheorghe, feciorii tineri aduc la crengi verzi de fag și le așează în porțile fetelor pe care le curtează. În vechime lemnul de fag adus era de circa 4 metri și ca și azi se așeza la poartă. Dar din acel „arminden” se aprindea focul în cuptor pentru coacerea pâinii din recolta de grâu a acelui an.

Numele de arminden este explicat de Nicolae Densușeanu ca fiind format din cuvintele „Armis” și „denii”, probabil cu înțelesul de serbările comemorării lui Armis sau Armin, rege sau conducător al geto – dacilor.⁵³

Prima sâmbătă din Postul Sfințelor Paști este cunoscută și sub numele de **Sâmbăta Sfântului Teodor Tiron sau Sâmbăta colivelor**. În această zi încep pomenirile celor trecuți la cele veșnice, care se vor face în fiecare zi de sâmbătă din post, până în Sâmbăta Floriilor. Ziua aceasta se mai numește și Sân-Toader, Sân-Toaderul cel Mare, Sâmbăta Cailor, Sâmbăta Sântoaderului și Sâmbăta Ursului. Se zice că Sântoader îl ține pe dracul de păr. Se începe purtatul colivei și al prescurilor pentru morți, și a apei la case, pentru iertarea păcatelor celor morți, căci morților cărora nu li se face aceste obicei stau.

Sân-Toaderul a fost la origine o veche divinitate cu însușiri cabaline, după unii tracă, a cărei sărbătoare păgână era celebrată la ivirea primelor semne ale primăverii. Acest zeu/cal era considerat un purtător al fecundității sau al „duhului vegetației”. În sprijinul ipotezei vin întrecerile hipice organizate de diferite popoare din antichitate, la ivirea primelor semne ale primăverii, cu scopul de a trezi pământul după amorțeala hibernală, prin forțele biologice ale daimonionului cabalin. Recuperat de biserica ortodoxă a fost introdus în calendarul bisericesc la 17 februarie ca Sf. Sfântul Toader, adică reprezentarea populară a sfântului, coagulează o serie de atributele, care îi susțin funcțiile vechi legate de universul rural. O parte din aceste funcții sunt în relație directă cu calul, de la care Sfântul Toader își ia o parte din puteri, pe care îl patronează și îl ocrotește. Legătură sfântului cu calul (este reprezentat iconografic călare) și cu puterile fertilizatoare ale acestuia îl transformă pe Sf. Teodor, ca și pe Sf. Gheorghe, într-un sfânt „implicat” în cultele agrare. El deschide vremea, pornește natura, asemeni zeității arhaice cabaline pe care o camuflează. Rosturile agrare precise îi limitează prezența pe pământ, la o singură săptămână, și anume la prima săptămână din postul Paștelui, cunoscută ca „săptămâna Sân-Toaderului.” În această săptămână el coboară din cer pe pământ. Numit de Dumnezeu în mitologia românească ca păzitor al porților cerului, Sân-Toaderul este înzestrat cu un simț al dreptății, care îl transformă, în existența sa terestră, nocturnă, într-un paznic sever al activităților și distracțiilor, interzise după intrarea în post. Ca ființă a nopții, Sân-Toaderul dobândește o anumită maleficiență specifică tuturor

⁵² Informator: Sirban Maria Hortensia, preoteasă, 93 de ani, Hălmașiu

⁵³ Nicolae Densușianu. Dacia preistorică, București, Institutul de Arte Grafice, 1913, pag.

bântuitorilor . Relația Sf. Teodor / Sân-Toader - cai justifică atât tunderile de păr la animale și oameni cât și spălările rituale, însoțite de invocații, menite să curețe, să ferească, să mențină sănătatea animalelor și să crească părul oamenilor frumos precum coama/ cozile cailor săi. Prin anii 70, fetele din această zonă moțescă, în Ținutul Hîlmagiului, încă făceau trude (practici magice) pentru păr frumos precum cozile iepelor.

În ajunul zilei, după ce ieșea luna, ele se duceau afară și arătau chica către lună, zicând de trei ori: „*Sfântă lună nouă*

Cu păr mic m-ai găsit/

Cu păr mare să mă lași.”

Apoi făceau mătăanii, după care tăiau păr din vârful cozilor, cam trei degete, iar părul tăiat îl îngropau la rădăcina unei salcii, să crească părul mare ca salcia.

După asta se adunau mai multe fete la o casă și acolo, sculându-se înainte de cântatul cocoșilor, mergeau la grajd, ferindu-se să nu vadă pisică.

În grajd, privind cozile cailor ziceau de trei ori:

„Toagere, Sântoagere/

Crește cica fetelor/

Ca și coada iepelor/

La cică un pitac

La fată un colac.”

În final se întorceau în casă, tot cu grijă să nu vadă pisică, și își spălau părul cu apă în care au pus iederă și popâlnic, plante care se întind.⁵⁴

Spălări rituale practicau în zorii zilei și fetele din comunitățile românești din Ungaria.

În această zi nu se joacă, nu se petrece, nu se merge la șezătoare, căci altminteri vin caii lui Sântoader, care sunt foarte răi la lovitură. Sân-Toader are un cal alb, pe care umblă mai ales în ziua lui, și calul acela are un corn în frunte, e năzdrăvan și nu mănâncă și nu bea un an de zile nimic. În ziua de Sân-Toader, are voie să pască și să bea. Dar el nu paște iarbă, ci numai păr de fată mare, de la cea care lucrează în această zi.

Caii lui Sân-Toader sunt feciori frumoși, făcuți din feciorii care și-au părăsit iubitele, dar fiecare are coadă și copite, fiind încins cu lanțuri. Acești cai le încurcă holdele celor care lucrează în această zi. Sântoaderul se ține și pentru a ajuta la înmulțirea stupilor de albine cu țărâna în gură pe Lumea Cealaltă.

Sâmbăta Sântoaderului se spune că aparține celui mai puternic și afurisit dintre Caii lui Sântoader.

Este ziua când se spală părul cu apa în care a fost homanul și se tunde părul de pe fruntea vacilor, pentru ca părul fetelor să crească frumos și puternic. În această zi, fetele trecute de 14 ani își despart părul cu cărare la mijloc, semn că pot să fie introduse de flăcăi în hora satului.

Funcția justițiară a Sân-Toaderilor, dusă uneori până la extrem, adică până la omorârea vinovatului („le lua la joc până le omora”), a produs pretutindeni comportamente de prevenire și practici de anihilare a puterii acestor demoni hipomorfi. În acest sens, identificăm în județ un adevărat inventar de interdicții, de la interzicerea șezătorilor de tors cu joc, până la interdicția de a umbla noaptea (în săptămâna Sân-Toaderului) pe uliță, de a aprinde lampa sau de a privi pe fereastră.

De Sâmbăta Sfântului Toader se fac mâncăruri speciale: boabe de grâu sau porumb fierte și îndulcite cu miere și colaci din făină de grâu, care se dau de pomană. Se face colivă de sufletul morților, denumită Coliva lui Sântoader și se duce la biserică și cimitir. Se spune că atunci când o parte este păstrată și mâncată peste an, te apără de friguri.

Femeile nu au voie să muncească în această zi. Spălatul rufelor, mai ales cu mâna, este considerat a fi mare păcat. În această sâmbătă rudele nu trebuie să se certe pentru că vor avea parte de un an plin de necazuri. Părinții trebuie să petreacă mai mult timp alături de cei mici

⁵⁴ Botici Iulia - Centrul Cultural Județean Arad- Colecția Restituiri-Folclor de la poalele Munților Apuseni, Arad 2008

însă fără să îi răsfete prea tare. Este bine să se meargă la biserică și să se înalțe rugăciuni pentru cei plecați în Ceruri, deoarece rugile din această zi prind putere.

Urmărind extensiile credințelor și practicilor la populațiile ortodoxe vecine, constatăm că sfântul în forma sa ruralizată patronează o adevărată geografie mitică regională ortodoxă, ce îi cuprinde pe lângă români, pe sârbi, bulgari și giorgieni.

Echivalentul arhaic al lui Sveti Todor din tradițiile sârbești pare să fie zeul Avseni din mitologia slavă răsăriteană, ocrotitor al cailor, reprezentat uneori antropomorfic, legat cultural de începutul ciclic al primăverii în vechiul calendar slav. Prezența lui este semnalată în legătură cu ciclul solar și cu fertilitatea agrară.⁵⁵

Se știe că în trecerea lui Mihai Viteazul spre Ineu cu oasea sa, o parte din mercenarii săi erau sârbi. Dintre aceștia, unii au rămas prin părțile Hălmagiului, au format cătunul Sârbi ce azi este sat. Nume sârbești găsim și azi în toponimia locului sau a locuitorilor (ex. Dușan)

Iconografia populară balcanică și cea sârbă îi reprezintă de Sveti Todor călare, foarte asemănător, ca mod de reprezentare, cu Sf. Gheorghe și cu Sf. Dumitru. Biserica ortodoxă sârbă, la fel ca și cea română îl ține în 17 februarie .

Spălări rituale practicau în zorii zilei și fetele din comunitățile românești din Ungaria. În apă se puneau, de la sat la sat, oman, busuioc, fân, cimbru, flori de corn sau muguri de pomi roditori, adică plante cu valențe magice.

În felul acesta ea încerca să influențeze norocul, în favoarea unei partide cât mai bune. Apoi femeia trăgea coada fetei în sus și în jos, tăia puțin din ea și o arunca, pentru ca fata să fie sănătoasă și să nu fie atacată de strigoi.

O practică similară, performată de românii din Ungaria, a fost semnalată de Simion Florea Marian în urmă cu 130 de ani. Ea se desfășura la fereastră, spațiu de schimb: *„În unele părți, mai ales în Ungaria, este datina ca, în locul mamelor, fetele singure, care vreau să aibă păr lung, să-și tragă la Sân-Toader coadele prin fereastră. Iar în locul acestanșe întâmpla astfel: una sta înăuntru, alta afară, și cea din afară trage coada celei dinăuntru.”*

2.6.5 Obiceiurile verii vin după potul de șapte săptămâni al Paștelui. În satele din jurul Hălmagiului și în general în satele moțești din Munții Apuseni, răspândite pe dealuri și văi, s-a simțit nevoia comunicării între oameni.

Nedeile, ca serbări ale verii vin să faciliteze aceste întâlniri între rude și prieteni. Ele încep cu duminica Tomii (o săptămână după Paști) și în fiecare duminică se organizează într-un sat, legate fiind și de hramul bisericii din satul respectiv. La Ionești se face nedeie în a cincia duminică după Paști, iar la Hălmagiu în prima duminică din luna iulie, pe dealul Șortoc. La aceste nedei vin cunoscuți, rude, prieteni, cărora li se oferă mâncare și băutură (țuică), după care spre seară se organizează petrecere cu lăutari, la care participă tot satul.

Obiceiul nedeilor se încheie pe 20 iulie, de Sfântul Ilie, când pe Muntele Găina se adună toți locuitorii Apusenilor din județele Alba, Arad, Bihor, Hunedoara, Cluj și din întreaga țară la renumitul „Târg de fete”.

Pe vremea secerișului se mai păstrează obiceiul ca să se facă cununi de spice, să se așeze pe capul copiilor și să se stropească cu apă rece zicând: „Cum au crescut spicele să crească copilul”.

Un alt obicei care se mai practică și astăzi este acela al aruncării cununilor de sânziene pe acoperișul casei, în ziua de Sânziene, adică în 24 iunie. Se împletesc cununi de sânziene și trandafiri pentru fiecare membru al familiei, și se aruncă peste casă, crezând că astfel vor fi feriți de trăsnete tot anul. Acea persoană a cărui cunună va cădea de pe casă, va muri în cursul aceluia an.

În satele din jurul Hălmagiului se păstrează multe tradiții legate de sărbători creștine, dar și obiceiuri ce străbat din negura vremii, transmise pe cale orală, ce provin din culturi precreștine. Așa de exemplu în dimineața sărbătorii creștine „Cei 40 mucenici” se adună

⁵⁵ Botici Iulia - Centrul Cultural Județean Arad- Colecția Restituiri-Folclor de la poalele Munților Apuseni, Arad 2008

înainte de răsăritul soarelui gunoiul din curte și grădină și i se dă foc, crezând că astfel gospodăria va fi ferită de invazia prădătorilor(rozătoare) sau a șerpilor și șopârlor.⁵⁶

2.6.6. Obiceiuri legate de familie

Obiceiurile legate de naștere diferă în arealul geografic al Ținutului Hălmagiului de la sat la sat. În satul Ionești există tradiția să nu se sărute copilul nou născut până la botez. Moașa copilului face, la trei zile după nașterea copilului un colac pe care îl pune pe masă alături de o farfurie cu apă proaspătă de la fântână și două linguri. Se crede că noaptea vin ursitoarele să-i prezică micuțului ursita și trebuie să găsească aceste lucruri pe masă.

La șase săptămâni de la naște copilul este botezat. Dacă s-a născut în timpul postului, în post se și botează decalându-se data botezului. Tot moașa este cea care duce copilul la biserică în ziua botezului iar nașa este cea care-l aduce de la biserică. Ajuns acasă copilul este dat de către nașă mamei sale pe fereastră zicând „L-am dus păgân și l-am adus creștin”. După ritualul creștin de la biserică invitații familiei copilului botezat petrec la „ospățul” copilului cu mâncăruri alese, muzică și băutură. Invitații cinstesc copilul cu diverse daruri.

Tot în cadrul obiceiurilor de familie se încadrează și **obiceiurile de nuntă**.

După ce tinerii s-au cunoscut și și-au anunțat familiile că vreau să se căsătorească, familia băiatului mergea „la pețit” la familia fetei, ocazie cu care se stabilea data nunții și restul detaliilor legate de nuntă, dar și de locul unde vor sta mirii după nuntă, adică dacă fata merge „noră”, sau băiatul vine „ginere” la casa fetei.

Până în urmă cu 20 de ani nunta începea duminică și ținea trei zile. Se începea la mireasă și se continua la mire. În zilele noastre nunta începe sâmbăta și se termină duminică în zorii zilei.

Primele pregătiri de nuntă încep cu o săptămână înainte cu împodobirea „pomului”. Aici pe malul superior al Crișului Alb se folosește „pomul” în ritualul de nuntă, spre deosebire de satele de la Gurahonț în jos unde se folosește „steagul de nuntă”. Acest „pom” se împodobește și se poartă în fața mirilor la nuntă de un flăcău, care joacă „jocul pomului”.

Nunta începe de la casa mirelui, unde acesta împreună cu muzicanții și invitații săi pleacă la casa nașilor. În acest timp la casa miresei se îmbracă mireasa și se pregătește de venirea nuntașilor. Mireasa nu are voie să se uite pe fereastră după mire, că astfel se spune că o să-l aștepte toată viața să vină acasă.

Ajunși la casa miresei, unde porțile sunt încuiate, nuntașilor și mirelui li se pun o serie de întrebări („De ce au venit?”, „Pe cine caută?” etc.), la care se răspunde într-un mod alegoric: „Căutăm o floare frumoasă care este-n grădina voastră”. Intrați în curte, nașul mirelui, cheamă mireasa dar „svornicul” (conducătorul nunții), caută mireasa în casă și scoate din casă o „mohândeăț” adică o mireasă falsă, de obicei bătrână, urât îmbrăcată și schimonosită, opusul miresei adevărate.

Când iese mireasa din casă se cântă o melodie specifică acestui moment. După ce mirele oferă buchetul miresei, aceasta aruncă apă dintr-un butoiș cu un buchet de busuioc peste toți nuntașii. În unele localități se udă mâinile nuntașilor pe rând cu apă. După aceasta mirii și nașii duc apa ce a mai rămas în butoiș la tulpina unui pom tânăr, nașii zicând: „Cum crește pomul să crească și să înflorească familia mirilor”.

După acest moment nuntașii pleacă la primărie și apoi la biserică. Nunta se continuă apoi cu muzică și mâncare, iar spre dimineață se cinsteau mirii întâi de către nași, apoi rudele apropiate și prieteni, vecini, cunoscuți.

În unele sate se obișnuia ca joia după nuntă să se facă „nunta mică” sau „cale-toarsă”. Socrul mic chema la casa sa pe nași, și pe alți cunoscuți, rude și cei care ajutau efectiv la servirea mâncării la nuntă, să petreacă, bucurându-se împreună.

Obiceiurile legate de momentul înmormântării străbat prin negura vremii din timpuri imemorabile, anterioare creștinismului, întâlnite în toate colectivitățile românești din spațiul Carpatodunărean.

⁵⁶ Informator prof. Florea Jeni-Angela: 67 de ani

Familia muribundului sunt foarte atenți ca acesta să nu moară fără să aibă o lumânare aprinsă la căpătâi, crezându-se că această lumină îi va călăuzi pașii pe lumea cealaltă. Dacă mortul este un tânăr fecior se așează lângă mormântul acestuia un brad de înălțimea vârstei acestuia (16 ani-16 metri). La priveghi, se bocește cel mort de către cei din familie. Se întâlnesc bocete de mamă, bocete de tată, bocetul de soră frate și alte bocete în care e deplânsă moartea unor tineri intrați prea devreme în lumea neînțelegerii.⁵⁷

2.7. Personalitatea lui Avram Iancu oglindită în folclorul hălmăgean

Pe lângă obiceiurile strămoșești și producțiile folclorice, care completează aceste obiceiuri, în tradițiile și folclorul hălmăgean, personalitatea lui Avram Iancu are un rol special.

Imaginea „craului munților” în folclorul și tradițiile acestui ținut se explică prin faptul că mulți dintre strămoșii locuitorilor acestui ținut și-au împlinit destinul cu acela al revoluției de la 1848, sperând în vremuri mai bune.

Încă din timpul vieții Iancu a fost considerat un personaj legendar. Imaginația poporului a făcut să se creadă astfel despre el : „Pe Iancu numai cu glonț de argint îl poți pușca. Plumbul nu-l prinde, apucă plumbul și-l aruncă îndărăt.”

După înfrângerea revoluției începe drama Iancului, care își dă seama că visurile sale s-au spulberat și odată cu ele și speranța într-o îmbunătățire a vieții moșilor din Apuseni și a românilor din Ardeal.

Armele de odinioară ale eroului sunt înlocuite cu fluierul, iar marșurile sale triumfale cu peregrinările prin satele care înșiră de la Vidra - Hălmagiu - Baia de Criș - Brad – Abrud.

Într-o zi a anului 1849 Iancu pleacă la Hălmagiu, unde era o zi de târg. Străbate singur ulițele pline de oameni, absent la forfota târgului. La un moment dat nu departe de el o patrulă de jandarmi arestează, nu departe de el, pe un cetățean pe nume Fodor, pe care-l confundase cu Iancu. Auzind despre ce e vorba, Iancu se apropie de patrulă și se pune la dispoziția acesteia, spunând că el este cel căutat.

Vestea arestării lui Iancu se răspândește fulgerător, sute de oameni într-un adevărat delir năvălesc în clădirea în care era deținut (Birtul Mare). Se ajunge la o situație aproape comică, Iancu nu numai că este eliberat, dar este rugat de căpitanul gărzii să-i scape pe soldați din mâinile poporului furios.

Iancu era văzut adeseori în țara moșilor, fie la Hălmagiu, Baia de Criș, fie la Brad, fiindcă așa cu însuși afirma „ câtă lume am umblat, eu țară mai bună, mai dulce, mai bogată, oameni mai primitivi, ca în țara Zărandului n-am aflat. Dacă voi muri numai aici să mă îngropați.”

Oamenii din Ținutul Hălmagiului au fost solidari cu crăișorul atât în vremurile de luptă cât și momentele ce au urmat revoluției, iar versurile populare, rostite la clăci, șezători, sau cântate de mame pruncilor lor, sunt grăitoare și cuprind ca într-o filă de cronică durerea acestor oameni cu ocazia trimerii lui Iancu la închisoarea din Alba Iulia:

„Cărăruie prin păduri,
Robu-i Iancu la unguri.
Nu-i robit pentru furat,
Că-i robit pentru dreptate.
Dusu-i Iancu la – nchisoare,
Să nu-i vadă ziua Soare
Dusu-i Iancu din Hălmagi,
Să nu-și vadă moșii dragi.
Dusu-i Iancu între zăbrele,
Da credința-n el nu pier.
Vine vânt de primăvară,
Vine Iancu iar în Țară,
Ca să strângă moșii iar.
Vine vântul pete munte,
Iancu strânge cete multe.

⁵⁷ Informator prof.Florea Jeni Angel, Ionesti, Hălmagiu, 2023

Vine vântul peste brazi,
Și-i aruncă pe dușmani.
Iancu crăișor vestit,
Pentru noi el s-a căznit.
Să scape țara de hoți,
Să-i salveze pe-ai lui moți.

Prin cătunul Drăgășești din satul Brusturi comuna Hălmagiu, avea drumul deschis ce mergea spre Vidra. Din satul Brusturi era unul di căpitanii săi cu numele Pătruț Nicolae și porecli Colțu Fofoiu.

Când potecile de munte se acopereau cu Zăpadă, Iancu stătea mai mult timp la Hălmagiu, așa cum amintirea poporului redă acest aspect sub forma versurilor:

„ Pe sub poala codrului,
Unde-i drumul Iancului,
Pe sub cetine de brad,
Când iernile grele cad,
În Birtul Mare din Hălmagi,
Cântă Iancu la cei dragi.
Și cântă amar și jale
Că l-au prins vremurile rele.
Cântă Iancu lângă moți,
Și îi bucură pe toți.

Generalul rus Lüders aflându-se la Alba Iulia, propune guvernului său decorarea câtorva prefecti și tribuni. Se vor acorda patru ordine mai înalte de aur pentru Iancu, Bălășescu, Axente și Balint și douăzeci și patru de argint pentru diferiți tribuni. În această situație împăratul de la Viena ordonă guvernatorului Transilvaniei, să facă cercetările necesare pentru decorarea și din partea Vienei a fruntașilor politici români. Sunt propuși pentru decorare 61 români, 60 sași, 13 unguri și un armean. Deci românii au avut în revoluție același rol ca ungurii și sașii? Acest lucru a fost imediat observat de Iancu și alți fruntași, privind acțiunea cu dispreț.

În august 1850, Iancu însoțit de viteazul tribun Mihai Andreica era din nou și pentru ultima oară pe drumul pre Viena. Și de această dată, românii sunt tratați cu vorbe și amânări. Împăratul îi cere lui Iancu să primească decorația de aur, ce aducea după sine avantaje în bani și titlu de noblețe.

Decorația ar fi tentat pe oricine, dar Iancu refuză demn strigând: „ Nu ne-am luptat pentru jucării împărate! Decorează-mi națiunea pentru drepturile ei!” .La începutul anului 1851, Iancu e chemat încă o dată de prefectul poliției și întreat dacă primește decorația. O refuză din nou. După trei zile, este iarăși întreat, Iancu repetând răspunsul ce l-a dat împăratului: „ Să se decoreze națiunea cu împlinirea promisiunilor!”

Momentul a rămas pentru totdeauna adânc întipărit în conștiința națională, moment al unui om, de înaltă ținută morală, care și-a sacrificat propriile interese în folosul națiunii. Șansa arătată mai sus a respins-o conștient și cu demnitate. Oare câți ar fi renunțat la ea ?

Nu mult după cele întâmplate, Iancu și alți fruntași români: Bărnuțiu, Lauria, Cipariu, au fost somați să părăsească Viena în opt zile. Era clar că prezența lor incomoda conducerea Vienei și a imperiului. Demnitatea lor i-a deranjat. Mai era și teama de ce s-ar fi putut întâmpla în Munții Transilvaniei cu asemenea destoinici intelectuali. S-ar putea ca după aceste evenimente să se fi hotărât definitiv soarta românilor.

În 21 februarie 1851, Iancu și delegația lui părăseau Viena, dezamăgiți și scârbiți. Oare ce era în sufletul lui în acele momente? Nu va știi nimeni niciodată. Cu siguranță se poate bănui că atunci, ca și după aceea, și-a dat seama de perfidia Vienei, a mincinosului împărat. Plecând de aici, Iancu își va fi adus aminte cuvintele profetice ale lui N. Bălcescu: „ Libertatea națională nu poate veni de la curțile împărătești și din mila împăraților și a despoților, ci numai dintr-o unire strânsă între toți românii.” Încrederea Iancului în cuvântul împăratului se zguduie definitiv. Ceea ce îl roade mai amar este neputința de a reacționa. Regimul absolutist reușise a înăbuși orice putință de afirmare politică.

Se spune că Avram Iancu dându-și seama de noua situație, într-o noapte, aruncă cele două pistoale și carabina în vârtoarea Arieșului. S-or mai găsi și azi pe undeva? Le înlocuiește cu două fluieri. Lupta s-a terminat, începe doina, dar din păcate doina de jale, a calvarului, a Golgotei. Poporul a păstrat în cântece și în legende acest moment:

„ Jale-i Doamne, cui și cui,
Jale-i Doamne, Muntelui
De armele Iancului.
Că le plouă și le ninge
Și n-are cine le-cinge!

Plânge cetina de brad
Plâng pâraiele din vad.
Plânge codru, fără modru.
Că nu este leac pe lume
Pe Iancu să mi-l îmbune,
Că se culcă nemișcat,
Și se scoală supărat.”

Același moment de răscruce al Iancului, precum și noua situație opusă „ domniei” lui, a rămas în conștiința poporului:

„ Numa - atunci ne-am săturat
Când o fost Iancu-mpărat,
Numai – atunci am avut somn
Când o fost Avrămuț domn,
Numa- atunci ne-am primenit
Când Iancu a poruncit
Și jandarmi or fugit
Și birșag n-am mai plătit!”⁵⁸

După toate evenimentele dramatice de până acum, se anunță vizita împăratului Francisc Iosif în Transilvania. Sa scris mult despre vizita monarhului din iulie 1852, despre itinerarul ei, despre prezența și totuși absența Craiului Munților în acest eveniment.

El a reușit totuși să schimbe drumul („ marș-ruta”) delegației imperiale. Iancu dorea ca împăratul să vadă zona munților Apuseni , acolo unde luptaseră și dăduseră atâtea sacrificii moșii lui, împotriva ungarilor, dușmanii de moarte ai austrieilor.

Primirea împăratului a fost minuțios pregătită de Iancu, prin aceasta dovedindu-și prezența peste tot. La câmpeni a construit pe cheltuiala sa un pavilion de lemn frumos cioplit, în care a instalat o sufragerie pentru împărat și suita sa.

Poarta de intrare a fost împodobită cu ciubere și donițe moțești. Tot el trimite la Cluj după făclii necesare în vreme de seară. Prefecții și tribunii săi aveau misiuni unde să-l aștepte și să-l însoțească de-a lungul traseului pe împărat.

Vizita a început pe vremea când moșii se pregăteau să se întâlnească la „ Târgul de fete” de pe Muntele Găina, adică pe 21 iulie 1852. De la Deva, traseul vizitei trece prin Brad unde este așteptat de proaspătul protopop, fostul prefect, Simion Balint. Apoi continuă drumul propus de Avram Iancu, prin Țara Zărandului, prin Hălmațiuși de aici, în sus, pe muntele Găina, unde urma să fie întâmpinat de Crăișor. Spre munte, suita imperială este condusă de Simion Balint și Mihai Indreica. Pe vârful muntelui, împăratul a savurat frumusețile naturale, precum și gustările de băutură și mâncare pregătite de moși. La un moment dat împăratul a întrebat de Iancu și i s-a răspuns că anumite probleme l-au reținut în satul natal. Coborând în Vidra, împăratul fu primit de tatăl lui Iancu, cu ospitalitatea cuvenită.

Întrebând după Iancu, împăratului i se răspunde că este la Câmpeni. Iancu nu se arată însă nici la Câmpeni, mulțumindu-se să privească convoiul de la distanță.

Drumul de la Câmpeni se continuă prin Roșia Montană spre Abrud unde se făcu popas. Oare știa tânărul împărat de cele întâmplate cu trei ani înainte? De sacrificiile lui Buteanu,

⁵⁸ Informator – prof. Florea Jeni-Angela, satul Ionești, Comuna Hălmațiu, în vârstă de 65 ani

Dobra și a celorlalți români pentru libertate? De rolul pe care l-a avut Iancu în aceste evenimente?

Aici la Abrud i s-o fi părut delicios balmoșul(făină de porumb fiartă în smântână), specialitate moțească, dar tot își aminti de Iancu și întrebă de acesta.

„Marș-ruta” a continuat la Alba Iulia, Sibiu și apoi la Cluj. Înainte de a ajunge la Cluj, împăratul era așteptat de 120 de călăreți pregătiți de Iancu , dar nici aici la Cluj chipul lui nu se arată.

De fapt trecerea în goana calului a împăratului, prin munți, dezinteresul său față de problemele moșilor, a dovedit încă o dată, că nu îi păsa de viața celor care îl ajutaseră să nu cadă. Aceasta a fost o nouă lovitură pentru Crăișor. În lucrarea lui Traian Mager „Cultul eroilor în Munții Apuseni” aflăm un episod ce s-a păstrat viu în memoria moșilor. La întrebarea adresată lui Avram Iancu referitor la faptul că nu se întâlnește cu împăratul , Crăișorul ar fi răspuns: „Un nebun c-un mincinos nu se pot înțelege.”

Cuprins de dispreț și dezamăgire Iancu se retrage în munți, și își ia tovarăș de drum fluierul și doina.

Hălmăgenii păstrează până astăzi cântece ce amintesc de Crăișorul Munților:

„ Fă-mă Doamne ce mi-i face,
Fă-mă spuma laptelui
Pe buzele Iancului;
Fă-mă să fiu cătănuță,
Iancu să mă poarte-n luptă.”

(Cântec – de la Viorica Nicula, din Hălmagiu, 1969)

„Iancu la Brusturi
de I. Niță Nicodim

Când venea la noi în sat,
Cerul era luminat.
Luminat ca o făclie,
Înțelept pentru vecie.
Iancu Domn și Domn!

Când pleca Iancu din sat,
Lacrimi tot curgeau,
Se ducea un împărat
De ce oare n-a mai stat,
S-avem mângâiere,
Tot românul își dorea
Marea lui putere!”

2.8. Viața culturală în Ținutul Hălmagiului - Societăți culturale

După revoluția din 1848-1849 punându-se cu insistență problema emancipării politice a românilor din Transilvania, mișcarea culturală a cuprins cercuri mai largi fiind un mijloc de afirmare și o armă de luptă pentru înlăturarea asupririi străine.

Mulți dintre intelectualii comitatului Zărand s-au lansat în publicistică colaborând la diverse reviste: „Gura Satului”, „Strigoiul”, „Umoristul”, etc.

La aceste publicații au colaborat Sigismund Borlea, deputat de Hălmagiu, dr. Iosif Hodoș, vicecomite, Alexandru Moldovan, notar comitatens, originar din Hălmagiu.

În sate pătrundeau ziare și reviste foarte apreciate și lumea începea să se inițieze în cunoașterea literaturii, crescând setea de carte. Bibliofilul și publicistul Nicolae Butariu, preot și învățător în satul Bodești a publicat în revista „ Familia” din Oradea, nr. 38, un articol care preamărea ideea înființării unui teatru național în „ România de dincolo de Carpați”.

O pleiadă de funcționari administrativi și judecătorești, precum și juriști cu studii universitare ce serveau judecătoria și pretura din Hălmațiu, împreună cu protopopi, preoți și învățători din localitate și împrejurimi, au simțit trebuința înființării unei societăți de lectură.

În aceste condiții a luat ființă Societatea de Lectură din Hălmațiu, al cărei președinte era în 1872 Constantin Talosiu, tatăl scriitoarei de mai târziu Constanța Hodoș.

Membrii Societății și ai cabinetului de lectură plăteau cotizații, dar cum unii membrii nu își onorau aceste obligații la timp, președintele societății a fost obligat să-i acționeze în judecată pe aceștia. Astfel în arhiva judecătoriei din Hălmațiu s-a aflat dosarul 831/1872 prin care a fost chemat în judecată învățătorul Costina Ioane pentru plata cotizației de 5 florini. Existența acestei societăți este atestată și printr-o scrisoare trimisă din București la 23 noiembrie 1875 de Augustin Treboniu Laurian către dr. Iosif Hodoș, comite al Zărândului îl îndemna să înființeze cabinete de lectură la Baia de Criș, Brad, Abrud și Alba Iulia. La această scrisoare s-a răspuns la 13 decembrie 1875: „cabinete de lectură avem la Hălmațiu, Baia de Criș, Abrud și vom mai forma și la gimnaziu din Brad.”⁵⁹

După încetarea acestei Societăți de lectură și a cabinetului ei s-a înființat în Hălmațiu în deceniul al nouălea al secolului trecut o Casină a intelectualilor. Sediul ei era în clădirea casei parohiale vechi (aflată acum pe strada Avram Iancu, nr.10). Aici era locul de întâlnire al intelectualilor și unde se citeau ziare, se jucau cărți, biliard și alte jocuri de societate. După ce casa a fost cumpărată de protopopiat, casina s-a mutat în casa lui Simion Moldovan, care avea prăvălie și restaurant iar după decesul acestuia, în anul 1908, în casa lui Simion Rozentweig, actualmente „Birtul Mare”. În anul 1935 s-a dizolvat.⁶⁰

Cum în Hălmațiu erau mulți meseriași și comercianți, pentru a avea și ei un local al lor, în care să-și petreacă timpul liber, să discute probleme legate de profesiunile lor și să fie la curent cu evenimentele zilei, au hotărât să înființeze un club și animați de tăbăcarul Gheorghe Hanțiu, în vârstă de 90 de ani, au pus bazele, în anul 1919 a unei societăți pe care au intitulat-o : „Societatea meseriașilor și a comercianților Avram Iancu din Hălmațiu”.

S-a închiriat un local și din câștigurile rezultate de la jocurile de noroc, biliard, s-a format un fond destinat dezvoltării societății, care mai târziu a fost înzestrată și cu un aparat de radio. În anul 1926 s-a deschis un bufet și din veniturile realizate s-a cumpărat mobilier, biliard, s-a completat biblioteca și în fiecare an se cumpărau haine și încălțăminte pentru copii nevoiași. În cadrul societății se organizau petreceri, revelioane, cu taxe de intrare.

Activitatea acestei societăți s-a împletit mult timp cu aceea a societății, cu scopuri similare, dar cu mai multe posibilități de afirmare și realizare a scopurilor propuse, este vorba de „Societatea de Ajutor și Cultură Viitorul”. Această societate a fost opera meseriașilor români din localitatea Hălmațiu, emigranți în Statele Unite ale Americii, înaintea primului război mondial.

Societatea „Viitorul” avea diverse acțiuni de binefacere și întrajutorare a copiilor săraci ajutându-i cu haine și cărți. Dar societatea a mai contribuit cu bani pentru îmbunătățirea fondului de carte al bibliotecii Societății meseriașilor și comercianților „Avram Iancu”.

Dar, spre regretul tuturor, activitatea ambelor societăți au cunoscut declinul odată cu izbucnirea primului război mondial. Ambele societăți au continuat, sporadic să-și desfășoare activitatea până în anii 1948-1950, când s-au dizolvat. Patrimoniul lor a fost preluat de către Căminul Cultural din Hălmațiu, iar cărțile deținute de cele două societăți au constituit baza de formare a bibliotecii din Hălmațiu.

Activitate remarcabilă a avut la Hălmațiu și „Despărțămintele Astra”. Ea organiza serbări, coruri, piese de teatru, etc. În numărul 27 al revistei „Familia” se poate citi anunțul următor:

⁵⁹ Enea Hodoș: Scrisori cu mai multe figuri și un adaos, Sibiu 1940, pag 65

⁶⁰ Vasile I.Buta: Hălmațiu pe treptele istoriei, Editura Sophia, 1999, Arad, pag.141

„Țărănimea inteligentă română din Hălmașiu și împrejurime va da duminică 16/17 iulie cu ocazia Adunării Generale a Despărțământului din Brad al Asociațiunii din Sibiu, reprezentație teatrală în Hălmașiu. Se va juca piesa „Ură și dragoste” teatru popular în trei acte de Traian Mager. După teatru dans.”⁶¹

Tot la Hălmașiu a funcționat din 1894 un cor condus de învățătorul Mihail Vidu. Deși la început corul a avut o activitate bisericească, pe parcurs a avut și una națională, știut fiind faptul că în ultimele decenii ale secolului trecut corurile bisericești au reprezentat singurele forme posibile de activitate culturală în condițiile asupririi naționale

2.9 Istoricul școlilor din Hălmașiu

Până la începutul secolului al XVIII-lea nu cunoaștem documentele care să ateste existența unei școli nici în Hălmașiu și nici în sate ce depindeau de el. În secolul al XVII-lea, sub împărăția Maria Tereza și fiul ei Francisc Iosif, apar unele școli în Transilvania, precum în părțile Aradului și este posibil ca pe la mijlocul acestui secol să fi existat o școală și în Hălmașiu, datorită faptului că aici era un centru administrativ, comercial, sediul unui protopopiat iar localitatea avea statut de "oppidum". Urme scrise nu avem, fie din motivul că au fost mistuite în flăcările Răscoalei din 1784, ori a Revoluției din 1848 fie că au fost distruse în alt mod sau pur și simplu au pierit.

Faptul însă că diaconii și cântăreții stranelor din cele două biserici stiau să citească ne conduce la ideea că ei au învățat mestesugul cititului dacă nu la o școală organizată atunci în biserică.

În anul 1785 protopopul Hălmașiuțului, Popovici Arsenie, îl ruga pe episcopul Aradului să trimită un învățător în acest district, arătând că oamenii ar vrea să fie cu învățatură. (Vezi NOTA 1). Așa se explică faptul că în localitate s-a înființat o școală către sfârșitul secolului al XVIII-lea. În dosarul nr. 184/8 sept. 1815, aflat în arhiva Episcopiei ortodoxe române Arad se află plângerea protopopului Nicolae Adamovici și paroh al Hălmașiuțului Ioan Popovici, capelan al orasului Hălmașiu și Damian Dimitrovici, învățător în orasul Hălmașiu, către arhimandritul din Arad, că începând cu anul 1811 perceptorul crăiesc al locului obliga pe susnumiții să plătească portie (n.n. dare, impozit) ceea ce până atunci n-a plătit nicicând.

Altă însemnare scria despre această școală o avem din anul 1825, anume din conscripția întocmită de protopopul Hălmașiuțului din acel timp. În acea conscripție se arată că era o singură școală românească cu învățătorul Damian Dimitrovici și cu 30 de elevi. O altă însemnare datează din anul 1833. Ea apare pe filele adăugate prin compactarea Cazaniei (tipărită în anul 1793) aflată în biserica ortodoxă din Hălmașiu.

Prima însemnare oficială despre școala din Hălmașiu o avem din anul 1847 și aparține mografistului Cozma Pal. Acesta aminteste că în anul 1846, erau în Hălmașiu două școli, dintre care una românească și alta ungurească, ambele deschizându-se în anul 1843.⁶² Obiectele de studii în ambele școli erau: scrierea și cititul, la fiecare școală în limba ei, apoi religia, istoria biblică, geografia, științele naturale, aritmetica, învățăturile morale, cântarea și rugăciunile corespunzătoare fiecărei religii.

În ce privește programa de învățământ și numărul școlărilor, se arată că în anul școlar 1846 au fost două semestre, în primul au frecventat școala 7 fete și 41 băieți iar în al doilea 7 fete și 45 băieți.

După Revoluția din anul 1848, protopopul Hălmașiuțului, Petru Moldovan, a înființat, cu concursul autorităților austriece, o organizație școlară și a ținut cu multă prestantă legătura dintre administrația austriacă și cele 60 de sate ce compuneau protopopiatul Hălmașiuțului, în acel timp. Date privitoare la școlile din tinutul

⁶¹ Vasile I. Buta: Hălmașiuț pe treptele istoriei, Editura Sophia, Arad, 1999, pag. 149

⁶² Cozma Pal: *Descrierea geografică, istorică și statistică a județului Zarand. Cluj 1847* (pag. 51,52)

Hălmaგიული, în epoca absolutistă (1850-1860), ne oferă numai arhiva consistoriului diecezan din Arad. Deci putem cunoaște numai acele școli "oficiale", despre care autoritățile bisericești trebuiau să raporteze "locotenentei cezaro - regale" din Oradea Mare (K.u.k. Statthalterei Abteilung), un tip de școli naționale, creație a absolutismului.

Srijinul Vienei se reducea la îndemnuri platonice pentru deschiderea școlilor naționale (primare): "este dată posibilitatea popoarelor să deschidă școli naționale câte vreau și câte pot". Nu le rămân românilor altă posibilitate decât să adune fonduri pentru a putea înființa școli. În vederea atingerii acestui scop s-a introdus "tasul școlar" în biserici și s-au colectat ofrande benevole.

O interesantă informație în legătură cu școlile din Hălmaგიu și Brad în anul 1851, numărul învățătorilor, pregătirea și salarizarea lor, ne oferă articolul din Gazeta Transilvaniei nr.102/20 decembrie 1851.⁶³

Pe acea vreme, tinutul Hălmaგიului era parte constituantă din comitatul Zarandului, cu sediul în Baia de Cris. Politiceste aparținea de Transilvania propriu zisă, dar din punct de vedere al Organizației bisericești el făcea parte din dieceza Aradului.

În districtul Hălmaგიului a fost numit inspector școlar protopopul ortodox român PETRU MOLDOVAN. Din rapoartele și corespondența acestuia putem reconstitui începuturile școlii din acest loc, în epoca absolutistă (1850-1860).

Astfel, pentru anul școlar 1850-1851, datele informative se reduc la un singur document intitulat: "PROSPECT TABELARIU a stării școlilor românești din partea mărturisitorilor dreptei credințe a bisericii răsăritene, în țara coronală Transilvania, districtul Alba Iulia, dieceza Aradului, cercu Politicu Baia de Cris și protopresbiteratul Hălmaგიului, aflătoare pentru anul 1852/1853/".

Acest prospect este semnat de protopopul Petru Moldovan, învățătorul Ioane Varga din Hălmaგიu și Giorgiu Voina din Risculita, și a fost trimis episcopului din Arad, pentru a fi înaintat locotenentei cezaro - regale din Oradea Mare.

Pentru anul școlar 1852 avem un material informativ mai bogat, anume raportul protopopului despre examenele întâiului semestru, la care se anexează rapoartele speciale ale învățătorilor din Hălmaგიu și Aciua (azi Avram Iancu). Din acest document rezultă că au funcționat în districtul Hălmaგიului trei școli, anume:

1.În Hălmaგიu "curs de cinci luni" cu învățătorul Ioane Varga, acesta instruind 106 elevi.

2.În Hălmaგიu "cursul al doilea" de la "școala trivială" a învățătorului Baziliu Moise, având 31 de elevi.

3.Școala română din Aciua, cu învățătorul Constantin Popovici, având 48 de elevi.

2.9.1 Școala normală din Hălmaგიu

Alături de școala elementară locală, în anul 1852 s-a înființat și o școala centrală, numită "normală", ai cărei elevi erau recrutați din întregul protopopiat, până la Baia de Cris.

Școala aceasta, deși era în întâiul an de existență, avea trei clase, fapt ce ne conduce la concluzia că elevii veneau aici cu o oarecare pregătire anterioară, de școlile elementare. Elevii aveau vârsta până la 14 ani. Școala "normală" s-a menținut până în anul 1920 și din anul 1869 a fost o anexă a gimnaziului ortodox român din Brad.

Un document intitulat "Fructul școlastic carele de Tinerime Română din comunitățile laolaltă adunate în orasul Hălmaგიu sub cursu de cinci luni culesu, la Publica Examenare, prin Ioana Înaraga învățătoriu în Martiu tinutu, 1852", ne arată numele și prenumele elevilor (în număr de 106) precum și programul de învățământ, care consta din învățătura creștină, istoria

⁶³ *Gazeta Transilvaniei nr. 62/9 august 1852, pag. 2-3.*

testamentului vechi, cunoasterea literelor române, germane si maghiare, silabisirea si citirea lor socoata si canto.⁶⁴

2.9.2 Școala elementară

Această școala s-a deschis cu un număr de 31 elevi, din care 21 erau români, 10 unguri si germani, școala numindu-se "trivială", si avea ca învățator pe Baziliu Moise. -

Obiectele de învățământ se propuneau românilor în românește, ungarilor în ungurește si germanilor în limba germană, fiecare elev parcurgând lectiile după manual, cât putea.

Programul învățământului se intitulă: "CUPRINDEREA ÎNVĂȚĂTURILOR", si avea următoarele obiecte: "doctrina religiei, historia biblică, testamentul vechi, historia gîntei romane, agricultura, geografia sau descrierea provinciilor imperiului austriac, descrierea pământului Transilvan, gramatica latină, ortografia, aritmetica, historia naturală, datorintele supusilor către monarh, cetire corectă, silabisirea, întoarcerea cuvintelor dintr-o limbă în alta, abetedarul cu litere străvechi de curând căpătăt, rugăciunile, exercitarea scrisorii si spunerea oratiilor".

După cum se vede, programul de învățământ al școlicii elementare din acel timp era destul de bogat si cuprindea suficiente materii pentru a deschide copiilor un orizont larg.

Informatii despre anul școlar 1853/1854 le avem din: "Prospectu Tabelariu" datat în Hălmașiu la 3/15 septembrie 1854 si semnat de Petru Modovan, protopresbiter, catihet si local director, apoi de Gratian Pop, docente în clasa II normală si de Ioane Varga învățator la clasa I normală si ceremonial diacon.

În acest an școlar s-a introdus si studiul limbii latine, fapt care se justifică atât prin lege cât si prin acea "Ratio Educationis", care enuntase principiul că limba latină este absolut de mare trebuință, fiind limba scripturilor.

În anul școlar 1858 "școalele nationale" se predau autorităților bisericesti, iar ia 21 octombrie 1858 inspectorul școlar, Petru Moldovan, adresează episcopului din Arad un raport despre "ÎNDEPLINIREA POSTURILOR ÎNVĂȚĂTORESTI", din care raport extrag următorul pasaj: "Măria Ta Înalt Prea Sfinte Domnule Episcop.

Spre ocuparea statiunilor învățătorești în protopresbiteratul Hălmașiuului cu anul 1858/9 sau renduit subscrișii pe care cu umilintă îi arat.

1). La Hălmașiu în cl. II a renduit Domnul c.r. cosilier de școale din Ardeal. doctor Pavel Vasici, pre absolutul teolog si pedagog studiat în Sibiu Dimitrie Eli născut în oras Orăștie, căruia prin o înțelegere cu c.r. Pretore a cercului nostru D. Bonfinic iam renduit un salariu anual de 300 fl. m. k. sau 315 m. a. pe lângă cvartir si lemne de foc".⁶⁵

Acest Dimitrie Eli a stat numai un an la școala din Hălmașiu, în anul urmator, 1859, fiind numit în locul lui, învatorul Nicolae Robu. Biserica si școala. Anul LIII 1929 nr 10/3 martie. Articolul prof. Traian Mager, pag. 9.

De acum înainte ne vom ocupa numai de acele fapte care prezintă o notă cu totul caracteristică, amintind în acest sens un document din anul 1870 din care rezultă starea școlilor din acel timp în protopopiatul Hălmașiuului al secolului trecut.

Rezultă că, din totalul de 15 școli existente în urmă cu un secol în întregul protopopiat al Hălmașiuului, numai 7 școli aveau edificiu propriu, adică mai puțin de jumătate, si, în fine că în anul 1870 au frecventat cele 15 școli un număr de 504 elevi.

Al doilea document, de care am amintit, este un extras din discursul tinut la 24 noiembrie 1878, de către preotul Nicolae Butariu, la conferinta învățătorească din Hălmașiu, discurs din care reproduc doar trei idei: "Atătu înainte de 1848/49 cât si după stabilirea ordinii si după integrarea în viață a unei epoci mai favorabile, mai liberale si

⁶⁴ Arhiva eparhiei (episcopiei) Aradului nr. 222/1852, reprodus în Biserica si Școala, anul LIII nr. 9 din 24 februarie 1929, Arad.

⁶⁵ Arhiva eparhiei Aradului, nr. 924/1858.

mai constituțională introdusă de nemți, în întreg acest protopresbiteratu exista numai o școală cu 2 clase în Hălmagiu, și la care aparțineau paremise 51 comune."

Această școală care în decurs de vreo 13 ani abia consumatu 10.000 florini și care au datu protopresbiteratului peste 150 de cărțurari, pe care numai și astăzi mai posedă protopresbiteratu preoți, învățători și mai alți cărțurari, mici inteligenți, sau mai bine: semiintelenți, pentru că pe atunci școala era școală. Avea autoritate și respectu, învățătorii pe câtu de buni și materia învățământului corespunzătoare. Examenele erau adevărate zile de sărbătoare atât pentru școlari câtu și pentru învățători, autoritățile publice și publicu. Toti erau emotionati și cuprinsi de fiori. Nu de frică, ci de importanta zilei".

"De la anul 1863 încoace, de când se duseră nemții și în locul lor urmară românii cei mari și nazionali la cărmă și la putere, școalele succesive începură a se înmulți prin comune, până ce către anul 1875 ajunseseră paremise la 24, administrate de autoritățile românești.⁶⁶

2.9.3 Obligatoritatea învățământului primar

Deoarece imperiul austro ungar continua să rămână un mare conglomerat de popoare, care în urma revoluției din anul 1848 se redeseptaseră și pretindeau libertate națională și egalitate în drepturi, guvernul se vede silit a acorda, măcar formal, libertate popoarelor de a-și deschide școli în limba națională, declarând totodată și obligativitatea învățământului primar.

În aceste împrejurări, în anul 1868 baronul Böttvös Iosiv trece prin parlament trei legi de o capitală importantă pentru dezvoltarea învățământului, anume legile nr. IX, XXXVIII și XLIV din anul 1868.

Articolul de lege IX tratează problema învățământului din punct de vedere religios și confesional. În baza acestei legi s-a codificat și "Statutul Organic" din 1868 al mitropolitul Andrei Saguna, prin care se recunoștea autonomia școalelor confesionale ortodoxe.

Prin legea nr. XLIV, numita și "legea pentru egală îndreptărire a nationalilor", a fost instiuită latura națională a instrucțiunii, iar statul a fost obligat a sustine școalele în limba majorității elevilor.⁶⁷

În fine prin legea nr. XXXVIII se declara obligativitatea învățământului, adică dreptul părinților a-și putea trimite copii la orice școală doresc. De asemenea confesiunile, comunele, societățile, ba chiar și particularii, își puteau înființa și sustine școli, în limba pe care o doresc, însă planul de învățământ trebuia să concorde cu planul învățământului statului.

Dar această din urmă lege a fost pur formală, deoarece nu s-au luat măsuri din partea autorităților de a se școlariza totii copii, analfabetismul continuând să ocupe poziții dominante.

În fine din raportul noului protopop al Hălmagiului, Ioan Groza, din 18 noiembrie 1870, aflăm că între 17 și 30 septembrie 1870 s-au ținut la școala normală din Hălmagiu prelegeri demonstrative, în vederea introducerii noului metod, prelegeri la care au luat parte totii învățătorii din tract.

2.9.4 Îndeletniciri practice în școală

Conducătorii vieții spirituale din secolul trecut au văzut în școală nu numai o instituție a deprinderilor de a scrie și a citi, ci și o tribună de răspândirea cunoștințelor practice pentru ridicarea bunei stări a poporului nostru. Așa, de exemplu, se recomanda învățătorilor ca să facă lecții de agricultură și pomicultură cu elevii, arătându-le foloasele

⁶⁶ Biserica și Școala, anul OV nr. 13 /1880, pag. 405 din 17/29 decembrie 1880.

⁶⁷ Dr. Onisifor Ghibu: Școala românească din Transilvania și Ungaria, București 1915, pag. 18-19.

practice ale acestor ocupatii.

Deoarece îndemnulurile acestea n-au fost urmate întodeauna, prin circulara nr. 1135/5/17 martie 1898 episcopul Aradului, Ioan Metianu, atrăgea atentia tuturor învățătorilor si preotilor din districtul arădean, asupra datoriei ce o au de a arăta însemnătatea culturii pomilor si foloasele ce le aduc acestia.

Din cuprinsul acestui ordin circulariu rezultă că în viitor pomicultura urmează a se preda nu numai elevilor din clasele V si VI ci în toată scoala, înfiintându-se în fiecare scoală câte o "scoală de pomi". Toamna, elevii vor culege seminte, vor face exercitii de altoire cu mlădite de salcă, vor săpa gropi pentru plantatii, iar primăvara vor curăți pomii de omizi si vor sădi pomii tineri.

Tot acest episcop, prin circulara din 15 iulie 1896, se adresează protopopilor cerându-le să îndemne părintii si tineretul să îmbrătiseze meseriile si comertul, arătând că una din principalele cauze ale înapoierii noastre este si lipsa de industriasi, comercianti si meseriasi români. Acestia, la toate natiuniile, formau asa numita "clasă de mijloc", în conditiile orânduiri capitaliste.

Probabil că aceste sfaturi au fost urmate, deoarece în Hălmagiu, la începutul secolului al XX-lea, au fost multi meseriasi, dar neputând să-si exercite meseria pe cont propriu si să aibă atelierele lor, unii s-au văzut pusi în situatia de a emigra în statele Unite ale Americii, reîntorcându-se acasă numai după anul 1920.⁶⁸

2.9.5 Școală din Hălmagiu la sfârșitul secolului al XIX-lea

Arătam mai înainte că după reînfiintarea comitatului Zărand (anul 1861) si numirea învățătorilor localnici Ioan Costina si Nicolae Joldea la scoala din Hălmagiu a domnit o oarecare stabilitate a cadrelor didactice. Lucrul este explicabil, în primul rând prin îmbunătățirea salarizării, construirea localului propriu de scoală si faptul cel mai important, credem, prin înfiintarea subprefecturii, a judecătoriei din Hălmagiu se crease aici o atmosferă intelectuală, localitatea devenind un centru de atractie pentru multi intelectuali.

Învățătorul Ioan Costina a fost pensionat în anul 1893. Publicându-se vacant postul rămas liber s-au prezentat mai multi concurenti, printre care si tânărul învățător Mihai Vidu, fratele cunoscutului compozitor si dirijor de coruri Ioan Vidu. Deoarece candidatul a prezentat si atestatul eliberat de protopopiatul ortodox din Lugoj, din care rezultă că este si "dirijor de cor", a fost ales învățător cu totalitate de voturi dintre cei sapte candidati. Alegerea s-a dovedit în curând ca deplin întemeiată.

Acest tânăr talentat, plin de vigoare si elan, nu numai că a făcut nesimțită înlocuirea veritabilului învățator Ioan Costina, dar s-a afirmat de la început ca om destoinic, gata pentru înfăptuiri mărete.

La puțin timp s-a pensionat si Joldea Nicolae, din cauza vârstei înaintate, după aproape patru decenii de muncă pe tărâm scolar, locul rămas vacant fiind ocupat de fiul sau Enea Joldea, care mai târziu a devenit diaconul ceremonial al bisericii ortodoxe din Hălmagiu.

În felul acesta posturile celor doi învățători bătrâni au fost încredintate unor învățatori tineri si talentați.

2.9.6 Școala în secolul al XX-lea

Trecuseră mai bine de cinci decenii de la construirea primelor localuri de scoli si cu toate că se aduseseră legi pentru obligativitatea învățământului si acordarea unor ajutoare de sustinerea scoliilor din partea statului, analfabetismul continua să ocupe pozitii dominante, pe de o parte, iar pe de alta unele localuri de scoli deveniseră

⁶⁸ Raportul nr. 512/10/23 iulie 1914, aflat în copie în arhiva fostului protopiat din Hălmagiu.

necorespunzătoare, ori nu puteau funcționa din lipsa învățătorilor sau a insuficienței dotări cu materiale didactice.

Prin legea Appony se prevedea că asemenea școli să fie închise ori înlocuite cu școli de stat cu limba de predare maghiară. Dar și acest plan diabolic a fost dejucat întrucât pentru salvarea școlilor "necorespunzătoare" s-a muncit cu brațele și cu carele pentru a le face corespunzătoare.

În fine, o măsură mai draconică a fost aceea a "dării culturale" din care se plăteau învățătorii. Legea nr. XXXVII/1869 prevedea că acea dare reprezintă 5% din impozitele directe către stat. Dar fiindcă acest procent era prea mic și pentru a salva școlile confesionale românești de la desființare, majoritatea parohiilor au hotărât să majoreze acest procent. Cum în multe parohii româniei erau obligați să contribuie și la susținerea școlii comunale sau de stat, "darea culturală" a sporit până la 50% față de impozit.

După punerea în aplicare a legii Appony (XXVII/1907) locuitorii ținutului Hălmașului au mers atât de departe în atașamentul și în lupta lor pentru menținerea școlilor confesionale încât au contribuit la "darea culturală" până în 185% față de impozitul de stat (vezi dr. Ciuhandu Gheorghe. Școala noastră populară și darea culturală. Arad. 1918. pag. 9).

Pe lângă contribuția locuitorilor eparhia Aradului a alocat fonduri mari pentru susținerea școlilor confesionale. Astfel în bugetul anului 1913 se prevedeau 64.560 coroane în scopuri bisericesti și 91.939 coroane în scopuri școlare.

În protopopiatul Hălmașului, până în anul 1914, din cele 67 comune bisericesti (41 mater și 26 filia) numai 34 aveau localități proprii, dintre care singura școală din Hălmașiu se susținea prin mijloace proprii. Pentru plata învățătorilor din protopopiatul Hălmașului statul a contribuit cu un fond de abia 17.366 coroane (din darea culturală) în timp ce comunitățile bisericesti au trebuit să contribuie cu diferența de 29.920 coroane, pentru a crea fondul de 47.286 coroane.⁶⁹

Situația a fost și mai rea în următorii patru ani, ca urmare a lipsurilor provocate de primul război mondial.

Prin raportul inspectorului școlar al protopopiatului Hălmașiu, Cornel Lazăr, rezultă că la sfârșitul anului școlar 1918 examenele s-au susținut între 7 - 20 mai, la 11 școli, iar 23 școli n-au funcționat din lipsă de învățători. În aceste condiții învățătorii au făcut, cu adevărat, muncă de apostolat.

După anul 1920 școala din Hălmașiu a funcționat în baza legiuirilor românești, ca școală primară de stat cu șapte clase, având ca învățători pe: Mihai Vidu, Mizes Ioan, Cătană Vichentie, Popovici Lucretia, Popovici Adrian, Motica Traian, Tămas Iosif, Turuc Octavian, iar după anul 1946 numărul cadrelor s-a mărit și a fluctuat mereu.⁷⁰

2.9.7 Lupta pentru construirea școlilor

În epoca absolutistă, școala din Hălmașiu nu-și avea localul ei, ci funcționa în casa lui Petru Pacurariu, cantorul bisericii ortodoxe din localitate. Proprietarul casei primea o arendă anuală de 100 florini pentru cele "două sobe", din care una era destinată pentru învățarea tinerimii", și alta pentru locuința învățătorului.

Școala elementară a fost instalată în casa bisericii, existentă și azi, edificiul fiind susținut de către Biserica ortodoxă din localitate.

După cum am văzut mai sus, cele două școli funcționau în condiții grele, din lipsa sălilor de clase.

Odată înfăptuit idealul înființării celor două școli/elementară sau trivială și "normală"/ entuziastul inspector școlar, Petru Moldovan, a dus o perseverentă luptă

⁶⁹ Raportul nr. 307/25 iulie 1918, din aceiași arhivă.

⁷⁰ Idem

pentru construirea unui local de școală. Astfel în "Prospectu Tabelariu", acest om de mari înfăptuiri, propunea:

În anul 1854 Petru Moldovan reia ideea construirii localului pentru școala arătând ca *"Pe curgătorul an ar mi fi lipsă în orasul nostru Hălmașiu să se ridice școlăle și după planul rânduit să se întemeze. Toate acestea se vor plini dacă vom avea mână de ajutor din partea c.r. comisariat, altcum nu."*

În anul următor locuința învățătorului este despărțită de școală, aceasta nu plătește arenda fiindcă edificiul este al "orasului", iar localul școlii elementare și locuința învățătorului sunt slabe.

Pentru triumful ideii școlare s-au făcut propuneri ca să se cumpere, de la "erariu", casele în care înainte de anul 1848 "era depozitar de sare și gradle cămărească", adică clădirea în care a funcționat mai târziu judecătoria și care există și în prezent. În acest scop inspectorul școlar, Petru Moldovan, s-a înțeles cu "oficialii de la c.r. Staer - Amt" din localitate, înaintând o petiție împăratului Francisc Iosif, prin Kreis Amtul din Orăștie, dar această acțiune a eșuat, fără a se ști motivele pentru care, astfel că a trebuit să se revină la ideea construirii unei școli noi.

În anul 1861, după reînființarea comitatului Zarand, cu capitala în Baia de Cris, întrucât conducerea acestui comitat era formată din bărbați luptători pentru triumful ideii naționale și prosperitatea poporului, la ședința comitetului Comitatens (consiliul Județean) din 12 Octombrie 1861 s-a discutat și chestiunea școlilor din județ.

Cu acest prilej protopresbiterul Petru Moldovan a fost împuternicit cu problema reorganizării școlilor.

Dar numai bunele intenții și elanul cei cuprinsese pe inițiatori nu erau suficiente. Era nevoie de sprijin material și acesta nu venea de nicăieri, de aceea a trebuit ca suma de 2.3898 floreni (cât s-a apreciat că ar costa zidirea școlii) să fie încasată de la satele ce compuneau atunci "traptul de sus și de jos" al Hălmașului. Sumele au fost repartizate pe fiecare sat, prin hotărârea consemnată în protocolul din 14/26 Februarie 1863, iar la 13 Septembrie 1863 s-a ținut o licitație în vederea construirii școlii.

Lucrările au început dar banii erau prea puțini și protopopul Moldovan Petru a trebuit să "rupă" o parte din banii bisericii și să-i cheltuiască pentru zidirea școlii. Nici acei bani n-au fost de ajuns și s-a apelat la împrumuturi ce au fost restituite după mai mulți ani și numai în urna intervențiilor făcute la conducerea comitatului Zarand.

În acele condițiuni s-a construit școala normală a Tractului Hălmașiu, pe terenul proprietatea bisericii ortodoxe, din piatră, având trei săli de clase și locuință pentru învățător. Aici a funcționat școala până în anul 1920, iar edificiul a fost demolat în anul 1936.

După această măreață înfăptuire atenția inspectorului școlar a fost îndreptată în direcția înzestrării școlii cu cadre statornice și a completării școlii cu clasa IV-a. Astfel în anul școlar 1865/1866 s-a înființat și clasa a IV-a și se separă băieții din fondul gimnaziului român din Brad, salariile lor variind între 325 și 500 floreni, iar fondul gimnaziului era format din împrumutul național de stat din anul 1854, pe care comunitățile acestui district l-au oferit pentru crearea fondului, urmând a se deschide un gimnaziu în Brad, Baia de Cris sau Hălmașiu. Pentru deschiderea gimnaziului în Hălmașiu a militat și proiectul de organizație școlară a mitropolitului Andrei Șaguna, care prevedea: "deschiderea unei școli reale, sau gimnaziu sau liceu real în Hălmașiu", dar aflându-se o casă mai potrivită în Brad s-a înființat acolo gimnaziu în anul 1869.

Din punct de vedere organizatoric școala din Hălmașiu, după anul 1865, s-a împărțit în: școala elementară, formată din clasele II și IV. Școala elementară era susținută de comuna Hălmașiu și cele șase comune afiliate, iar învățătorul clasei a III-a era plătit de către tractul protopopesc. Cel al clasei a IV era plătit din fondul gimnaziului

din

Brad.

La scoala elementară erau încadrati învățătorii localnici Ioana Costina si Joldea Nicolae, iar la cea normală din Brad, si sotia sa Iudita Popescu.

Dar când lucrurile începuseră să meargă bine si când acela care timp de 16 ani se frământase, suferise amărăciuni si intrigi, dar neobosit în munca lui avusese remarcabile succese, entuziastul inspector scolar Petru Moldovan, în loc să se bucure de roadele muncii lui, este suspendat din functiune, prin sentinta adusă de Consistoriul din Arad la date de 17 August 1866, pentru că "a rupt" o parte din banii bisericii si i-a cheltuit cu zidirea scolii.

2.9.8 Localurile în care a functionat Școala din Hălmațiu

După cum s-a arătat mai înainte, scoala din Hălmațiu, a functionat din anul 1919 în localul fostei scoli de stat, având trei săli de clase. După cel de al doilea război, crescând numărul elevilor, ei nu mai puteau fi scolarizați în cele trei săli de clase si se cerea în mod imperios construirea unui nou local spatios si până atunci, găsirea unor încăperi corespunzătoare, pentru desfășurarea cât mai bună a învățământului. Astfel câteva clase au functionat în localul fostei preturi (desființată în anul 1950), al fostei judecătoria (desființată în anul 1952) si în casa fostă proprietate a lui Fridman Alexandru, nationalizată.

În anii 1950 la Hălmațiu a funcționat ca profesor de limba română poetul Ștefan Augustin Doinaș într -un fel de exil. Așa cum reiese din arhiva școlii (condice și cataloage școlare), profesorul Popa Ștefan a fost și diriginte și din declarațiile unui fost elev al dumnealui, profesorul Șandru Petrișor din satul Bănești, profesorul Doinaș era apreciat de elevi și invidiat de unii colegi pentru că era un intelectual elevat.

La 29 Ianuarie 1969 a decedat directorul scolii, Octavian Turuc, si la conducerea scolii a urmat profesorul Tămas Iosif, având specialitatea de știinte matematice. Noul director, cunoscând greutățile în care se desfășura procesul de învățământ, a început să facă demersuri pentru construirea unui local spatios cu 16 săli de clase. Fiind si deputat în consiliul judetean Arad a întocmit un memoriu la Inspectoratul Judetean, prin care a arătat necesitatea construirii de urgentă a noului local de școală, orientându-se just asupra creșterii numărului de elevi, a bazei materiale si a perspective de creștere si de dezvoltare a localității.

Consiliul Judetean desi a fost de acord, în principiu, a motivat că din lipsă de fonduri nu se poate construi decât o școală cu 8 săli de clase. Dar directorul Tămas Iosif a fost perseverent si a făcut demersuri la Ministerul Învățământului si împreună cu cetățeanul Cornea Pavel s-au prezentat la Bucuresti cerând audiență la minister. Abia după trei zile au putut intra în audiență si au explicat că Hălmațiu este o comuna mare, cu 11 sate aparținătoare, din care elevii trebuie să urmeze gimnaziul la scoala de centru din Hălmațiu. Au mai explicat cadrul geografic al comunei, perspectivele de dezvoltare – existenta celor două mine la Brusturi si Luncsoara etc. Ministerul învățământului, împreună cu conducerea judetului Arad au hotărât construirea unei scoli cu 12 săli de clase.

Fondurile pentru constructie s-au realizat prin contributia bănească a comunei, a cetățenilor din cele 11 sate si din bugetul Judetului.

Lucrarea a început în anul 1971 si s-a terminat în anul 1975, sub directa supraveghere a directorului Tămas Iosif, lucrând aici alături de personalul calificat, cetățeni din Hălmațiu si cele 11 sate, elevi de la liceul de constructii din Arad si de la scoala din Hălmațiu. Clădirea are pe lângă sălile de clase două laboratoare, un cabinet de știinte sociale, birou pentru director, secretariat si o sală a profesorilor. Mobilierul este nou si a fost procurat prin grija Inspectoratului Scolar Judetean Arad.

La conducerea scolii s-au succedat după prof. Tămas Iosif, prof. Tonta Traian Alexandru, Codrea Viorica, căs. Florea, Gligor Silvia (1976 – 1980), Bradin Virgiliu (1980 – 1989). În anul 1980, directoarea scolii profesionale, Gligor Silvia, primarul

Îndries Traian și conducerea fabricii de confecții din Hălmațiu, aparținătoare de Uzinele de textile din Arad, au solicitat Inspectorului județean școlar, din Arad, să se înființeze la școala din Hălmațiu, treapta I de liceu cu profil textil, ca urmare a faptului că începând cu toamna anului 1978 s-a deschis în Hălmațiu secția IV-a, a Uzinelor textile din Arad, ceea ce s-a și împlinit. Din toamna anului 1981/82, s-a primit aprobarea pentru funcționarea unei clase de liceu seral. În fine, din anul școlar 1982/83, funcționează cu cinci clase, pentru treapta I de liceu, trei clase cu profil textil, o clasă cu profil textil-seral.

În anul școlar 1982/83, la școala din Hălmațiu, au fost 55 de elevi în clasele I-IV, 289 de elevi la gimnaziu și 136 elevi în treapta I-a, în total 480 de elevi. În acest an, școala a fost dotată și cu laboratoarele de biologie, chimie și geografie. Elevii nu au clase stabile ci se deplasează dintr-o sală în alta și dintr-un cabinet-laborator în altul, în funcție de orele și orarul stabilit de conducerea școlii, cu excepția elevilor din clasele 1-4. Practica instructivă se desfășoară în atelierul de lăcătușerie, pentru băieții din clasele VII – VIII și cei din treapta I de liceu și la Fabrica de Confecții pentru fete.

În prezent cei aproximativ 200 de elevi ai cursurilor Liceului Tehnologic "Moga Voievod" Hălmațiu, învățământ preșcolar, primar, gimnazial și liceal își desfășoară cursurile în clădirile de pe str. Primăriei nr. 8, clădirea mare cu parter și două etaje și clădirea nouă pentru învățământ primar ce a fost alipită de corpul clădirii inițiale, ridicate în 1975.

2.8.9 Directorii școlii din Hălmațiu în perioada 1989- până în prezent

Din anul 1989-2000 director al Școlii Generale Hălmațiu este doamna Pașcu Voichița, profesor de matematică. Între anii 2000 și 2005 director al școlii a fost doamna Florea Jeni-Angela. În anul 2005 se înființează Grupul Școlar "Moga Voievod" Hălmațiu, profil servicii, nivel de calificare IV, specializarea tehnician în turism. În perioada 2005-2007 la conducerea Grupului Școlar s-a aflat profesorul de istorie, Zbîrcea Alexandru, cel care amenajează laboratorul de istorie și conservă colecțiile de obiecte, unelte și arme vechi muzeului din școală. Începând cu anul 2007, când profesorul Zbîrcea Alexandru se transferă la Școala din Vîrfurile, conducerea școlii este preluată de profesorul pentru învățământul primar d-nul David Victor Gheorghe. În anul 2008 a fost inaugurată clădirea nouă a școlii, unde învață în prezent elevii claselor primare și preșcolarii. Între 2014-2016, director al Liceului Tehnologic "Moga Voievod" a fost profesorul de matematică Popovici Ioan Traian, originar din Cristești. Apoi între 2016-2021, profesorul David Victor Gheorghe a revenit la conducerea școlii, iar din 2022 este transferat inspector resurse umane la Inspectoratul Școlar Județean Arad. Începând cu luna ianuarie 2021, în urma promovării concursului de director, conducerea Liceului Tehnologic "Moga Voievod" Hălmațiu a fost preluată de către doamna profesor Sirban Cosmina Georgeta, profesor de istorie - geografie și metodist al Inspectoratului Școlar Județean Arad pe disciplina Consiliere și orientare din anul 2010.

Clădirile Scolii din Hălmațiu în anii 1950 când profesor al școlii a fost și poetul Ștefan Augustin Doinaș, cu numele său Popa Ștefan

Clădirile Liceului Tehnologic Moga Voievod Hălmațiu, clădirea construită în 1975 și lângă ea clădirea nouă din 2008, aflate pe str. Primăriei nr, 8

2.9. Personalități

2.9.1 Preotul Nicolae Butariu (1843-1890)

Nicolae Butariu s-a născut la 5 ianuarie 1843 în casa lui Lepădat și a soției sale Maria Butariu, agricultori din satul Bodești. A studiat patru clase normale în Hălmațiu, apoi „Preparandia” și „Clerica” în Arad. Clerica, adică seminarul teologic, a făcut-o în anii 1863-1865, fiind hirotonit în Arad de către episcopul Procopie Ivașcovici, de diacon la 12, iar de preot la 19 Sept. 1865 și a servit mai întâi ca preot nou în Bodești la 15 Octombrie a aceluiași an, de față fiind la introducerea în parohie protopopul Petru Moldovan, preoții Maxim Popescu din Bănești, Arsenie Țircuș din Hălmațiu, notarul Georgiu Popescu și alții, după cum a însemnat el în Evanghelia bisericii pe care a servit-o până la moartea sa, la 20 octombrie 1890.

Nicolae Butariu, casatorit la 1865 cu Anișca născută tot Butariu, moartă la 1872, a avut doua fete, pe Amalia moartă tânără și pe Elena maritată Mager. Din casatoria lui Petru Mager (1862-1923) învățător în Bodești cu Elena Butariu (n. 1866) s-au născut 10 copii, dintre care 4

murind de și au mai trăit 6: Traian Mager, a organizat Consiliile și gărzile naționale din plasa Hălmașiu în revoluția de la 1918, și a colaborat la înființarea regimentului de voluntari "Horia", profesor în Arad, Dr. Aurel Mager, a fost ofiter medic la gărzii și în regimentul Horia, medic în Arad, Dr. Romulus Mager, a fost ofiter în gardă și în regimentul Horia, judecător de tribunal în Arad. Valeria Mager, maritată în Brașov, Cornel Mager, agricultor în Bodești, Silviu Mager, a fost subofiter în garda și reimentul Horia, notar în Pecica. Afara de Traian, care s-a născut în Lazuri la 1887, toți ceilalți s-au născut în Bodești.

Genealogia preotesei Butariu îi cuprinde pe Mihaiu Butariu căsătorit cu Dorea Leucean (din Leauț) cu care a avut copii: Lazăr, Ilie, Mihaiu, Anișca (preoteasă), Maria, Anuta, Irina. Ilie i-a avut pe Traian, George, Nasta, Chiva. Traian Butariu cu Anuța Moțica (din Lestioara) au pe Dr. Miron Butariu, avocat în Arad și Ioan, agricultor în Bodești.⁷¹

Din tinerețe îndrăgind slova, Butariu a devenit un pasionist bibliofil. Își înjghebase o frumoasă bibliotecă în care intră pe lângă literatura contemporană și o bogată colecție de vechi tipărituri și manuscrise, mai ales bisericești, păstrate din tată în fiu pe la familiile preoțești. Ținea abonamente la toate periodicele timpului și cum bătrânii noștri nu aruncau hârtia tipărită, aceleași colecții de reviste și gazete circulând din mână în mână, se citeau încă ani de zile. La Bodești veneau după cărți de citit preoții și învățătorii din jur, astfel biblioteca lui Butariu, timp de peste două decenii, a îndeplinit rolul unei instituții publice, popularizând cunoștințele de istorie și cultură națională în această regiune. După moartea lui, răspândită fiind vestea acestei biblioteci, ea a fost cercetată pe două rânduri de către Emilian Micu, un alt preot bibliofil din Bănat. Acesta a cules lucrurile de valoare pentru complectarea colecțiilor Academiei Române din București, — spunea el.⁷²

După ștergerea iobăgiei, înființarea de școli forma preocuparea de căpătâi a înaintașilor noștri. Deoarece însă statul nu înțelegea să contribuie cu nimic, nici pentru construcții și nici pentru salarizarea învățătorilor, acest deziderat se realizează numai în acele localități, în care vreun preot entuziast putea să înduplece credincioșii ca de bună voie să-și asume aceste considerabile sarcini materiale. În al doilea an de păstorie a lui Butariu, această parohie își are școala sa proprie, până când celelalte 7 sate din jur au rămas afiliate la școala din Hălmașiu până în 1919. Pe frontispiciul vechii școli din Bodești apărea inscripția săpată într-o grindă de stejar: „Sa făcut acesta scolă în anul 1868 prin îndemnul preotului Nicolae Butariu. Se viedie națiunea pomana /“ — adică să vieze, (să trăiască) națiunea română. Înăsprindu-se măsurile de opresiunea aceste cuvinte de îmbărbătare au trebuit să fie acoperite cu o scândură, care a fost dată jos numai în toamna anului 1918. De notat, că înainte vreme în Ardeal, Românii puneau ție clădirile publice numai inscripții latinești, evitând prin aceasta conflictul cu autoritățile de stat. În anul 1874/5, Nicolae Butariu a slujit și ca învățător la aceasta școală, după ce del a 1871 îndeplinea și funcția onorifică de inspector școlar al circumscripției Vidra. I se dăduse această însărcinare în semn de distincție pentru zelul și meritele sale culturale, inspectorii având nu atât să controleze activitatea învățătorului. Prin scris și graiul viu, Butariu s-a angajat cu tot avântul firei sale idealiste la înfăptuirea instituțiilor ce aveau să pregătească rezistentă neamului nostru din Ardeal, ca: gimnaziul din Brad, fondul de teatru, asociațiuni culturale Pe acest teren îl găsim pomenit printre promotorii teatrului român în Ardeal.

Dintre manifestările sale de publicist, cu acest subiect, remarcăm scrisoarea apărută ca prim articol în revista „Familia” din 3 Oct. 1869. A activat la înființarea „Asociațiuni naționale aradane pentru cultura poporului român”, al cărui membru a fost ales în ședința de la 2 Sept. 1869. Este amintit ca colaborator al revistei „Speranța” din Arad Știm însă că a scris și în gazeta „Federațiunea” și alte periodice. Prin viu grai cât și în scris el îndrăznește să considere Ardealul de „România de dincoace de Carpați”. Fulminantul discurs rostit de Butariu la Iosășel (20 Sept. 1869) în fața miilor de țărani zărândeni și a intelectualității ardeleni ‘ adunată la serbarea reînnoșării lui Buteanu, stârni o campanie de presă între cele

⁷¹ Traian Mager- Ținutul Hălmașiuului- Diecezana , Arad, 1938

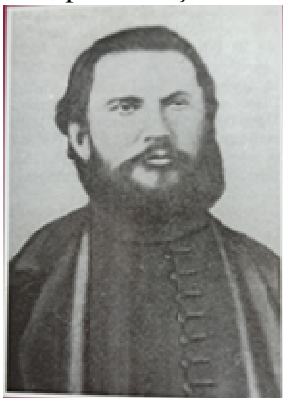
⁷² Traian Mager- Ținutul Hălmașiuului- vol III-, Arad, 1938

două tabere, români și unguri, urmată de anchete și schimb de adrese între guvern și prefecturile din Arad și Baia de Criș.⁷³

Cum îl caracterizează d. Silviu Dragomir, el a fost în această regiune adeptul dezinteresat și propagandistul neobosit al tuturor mișcărilor politice și culturale în frământata epocă de revendicări naționale ce urmă după absolutism. Datorită acestei activități, deși nu a ocupat funcții oficiale care să-i scoată în evidență numele, preotul Butariu este figura locală cea mai des remarcată în publicitate.

Nepotul său, monograful Traian Mager spunea: ”El urmărea nu numai cultivarea proprie, dar și a celor din jur, biblioteca îndeplinind funcția unei adevărate instituții publice.”⁷⁴ Pentru a înțelege mai bine semnificația cărții pentru preotul Nicolae Butariu, menționăm însemnarea de pe fila a doua (verso) al Actului de donație a întregii biblioteci către Biserica Ortodoxă din Bodești (februarie 1884): ”În mijlocul cărților, mi se pare ca și cum m-aș afla încunjurat de aceia ce au produs materialul din trânsele și de autorii acelora, precum aceia dispărând și nimicindu-se, nu-i mai putem avea, altfel și cărțile, de cât că pe acestea le putem conserva.”⁷⁵ Tot lui îi aparține și frumoasa afirmație, vorbind despre cărți: ”Cărțile - copiii mei de aur”.

În pleiada de cărturari compusă mai mult din. elementul funcționăresc imigrat, preotul ortodox Nicolae Butariu din Bodeștii Hălmagiului este pedantregul un produs biologic al locului, reprezentând exemplarul de elită al dinamicului suflet zărândeian. Bibliofil pasionat și cărturar, publicist și orator, dar mai presus de toate un „iluminat naționalist”.

preot Nicolae Butariu

2.9.2. Traian Mager- reformistul vizionar

Traian Mager s-a născut la data de 25 noiembrie 1887, în comuna Lazuri, din jud. Arad. El se trage din familia „Mader”, în fapt Mager, din Vidra de Hălmagiu, unde un crâng poartă numele de „Măgirești”. Mader este o falsă revenire ortografică. S-a pronunțat totdeauna „Mager”. În dialectul local „de” se pronunță „ge” și s-a auortografiat „Mager” cu „Mader”. De aici din Tara Halmagiului, dintre moșii crișeni, Traian, feciorul cu nume de împărat roman, se dedică românismului, ca un stejar ce își trage seva din pământul bun .

Contribuția lui Traian Mager la evenimentele Unirii de la 1918 – 1919 a fost una excepțională. Întrezărind apropierea mult așteptatului moment al eliberării naționale, sub îndrumarea Consiliului Național Român Central de la Arad, un grup de oameni inimoși din Hălmagiu se organizează militărește sub comanda lui Traian Mager. Astfel, au luat ființă Gărzile Naționale românești din Ținutul Hălmagiului, stabilindu-și sediul în localul Birtul Mare. În seara zilei de 5 noiembrie 1918, elevul plutonier Traian Mager a depus jurământul de

⁷³ Nicolae Butariu – Starea Școalelor și a învățământului în protopopiatul Hălmagiului, articol publicat în Biserica și Școala, anul II, nr 51, 1878

⁷⁴ Traian Mager- Ținutul Hălmagiului- vol III- Arad, pag.118

⁷⁵ Pr. Dr. Pavel Vesa- Un bibliofil în Țara Zărândului, preotul Nicolae Butariu, Ed. Mirador , 2010, pag 34

credință în Garda Națională Română, în biroul avocațial al lui Ștefan Cicio-Pop, fiind desemnat delegatul Consiliului Național Român pentru organizarea regiunii Hălmaგიului.

Traian Mager a descris în lucrarea sa Evenimentele Unirii de la 1918 – 1919 în orașul și județul Arad, pe care a inclus-o în volumul IV, cadrul istoric al monografiei Ținutului Hălmaგიului comportamentul eroic al gardiștilor hălmaგიeni în luptele de la Ciuci (Vârfurile), din 14 – 16 februarie 1919. În fața ofensivei armatei maghiare, garda română din Hălmaგიu, inferioară numeric și inferioară ca dotare, a fost nevoită să se retragă spre Brad, unde alături de alți voluntari formează Corpul Voluntarilor Horia. Aici au așteptat ajutorul armatei române.

Din cauza activității sale, Traian Mager a fost condamnat la moarte de curtea marțială de la Szeged, ca organizator de cete, deși el deja lucra sub ascultarea armatei regale române.

El a continuat să servească ideea națională și în perioada interbelică când a activat ca și președinte al „Asociației foștilor gardiști și legionari luptători pentru întregirea neamului”, filiala Arad.

La festivitățile ținute la dezvelirea Troiței din Hălmaგიu, la 30 august 1936, prof. Mager vorbește în numele Asociației ASTRA și în calitate de fost comandant al gardiștilor români din regiune amintind în discursul său numele celor căzuți în luptele care au avut loc în zonă, ca pe un omagiu adus acestora.

Implicarea sa în evenimentele anilor 1918-1919 a fost una voluntară și plină de simțire patriotică care a fost remarcată și recunoscută, așa cum am arătat, prin calitățile și acțiunile pe care le-a întreprins în perioada de după Unire.

Activitatea sa din afara școlii a fost una extrem de bogată și intensă.

Nu a precupețit nici un efort în soluționarea unor probleme pe care le-a socotit fundamentale în ridicarea Ținutului Hălmaგიului, din care provenea prin naștere.

În centrul preocupărilor sale a stat, fără îndoială, problema despăduririi munților Apuseni. A fost un neobosit luptător împotriva defrășării pădurilor, a strâns documente, fotografii, a cheltuit energie și bani pentru sesizarea organelor abilitate și pentru stigmatizarea celor care considerau pădurea ca pe un bun comercial destinat îmbogățirii proprii.

Traian Mager a adus problema despăduririlor și în atenția opiniei publice prin articole publicate în presa vremii. Dintre acestea amintim câteva titluri, sugestive prin ele însele: „Se răsbună munții despăduriți – Efectele despăduririi munților și potopul de acum”.

Profesorul Mager a pledat pentru limitarea taierilor de pădure în interesul industriei forestiere în contextul în care sesisează pericolul inundațiilor catastrofale care au avut loc în anul 1925 datorate topirii bruște a zăpezilor din munții despăduriți.

O altă problemă a constituit-o situația muncitorilor forestieri. Traian Mager a adresat un memoriu administratorului domeniilor Mocioni, Rafiroiu în care sesisează accidente de muncă soldate cu morți din exploatarea forestieră de la Vârful Tomnatecului. O altă neregulă a fost cea legată de salariile prea mici în raport cu munca prestată, ba mai mult muncitorii erau plătiți nu în numerar ci în bonuri de masă pentru cantina firmei care vinde la prețurile dictate de firmă și nu de piață.

Fiind un bun cunoscător al zonei, Traian Mager a făcut o analiză antropogeografică a Munților Apuseni, realizând o zonare bazată pe observații legate de ocupațiile locuitorilor – pomăritul, exploatarea pădurilor, mineritul, pășunatul – și așezarea lor geografică. El atenționează asupra faptului că nevoile existențiale ale moșilor, locuitorii zonei, duc la tăierea pădurilor, ceea ce atrage despădurirea munților.

Asigurarea hranei într-o zonă de munte, sărăcită, era o problemă care își trage cauzele din statutul anterior al moșilor. Aceștia au fost siliți prin patenta imperială din 1854 a se mulțumi doar cu păduri slabe din apropierea comunelor, masivele împădurite intacte rămânând în proprietatea magnașilor.

Moșii trăiesc cu cereale importate, pe care le obțin în peregrinărilor lor sezoniere, în Câmpia Banatului și Câmpia Tisei, în schimbul produselor din lemn (mături, cozi de sapă și de coasă, greble, lopeți) și a fructelor. Cu toate că îi consideră subalimentați moșii au ca și caracteristică umană generală, în viziunea sa, robustețea și rezistența, fapt ce îi face buni

oșteni. Dovada că sunt un bun material pentru recrutări a fost comportamentul lor în război, dar și contribuția lor la evenimentele anterioare (răscoala lui Horea, revoluția de la 1848).

Revenind la subiectul despădurii munților, Traian Mager nu s-a mulțumit a fi un simplu observator, ci a oferit soluții pentru rezolvarea acestei probleme și a efectelor sale negative.

Astfel, el a înființat mai multe pepiniere de pomi fructiferi, la Hălmațiu și Bodești, stimulând prin aceasta redresarea economică a regiunii prin dezvoltarea pomăritului și reîmpădurirea munților. El a susținut aceste idei și prin conferințele ținute în cadrul cursurilor Camerei de Agricultură a județului Arad în Ținutul Hălmațiuului, în localitățile Hălmațel (30 ianuarie 1937), Vârfurile (31 Ianuarie 1937) și Lazuri (2 februarie 1937).

Traian Mager a dezvoltat subiectul său devenit predilect, „Efectele despăduririi munților în Ținutul Hălmațiuului”.

Prof. Mager a vorbit și despre pomărit, creșterea vitelor, ameliorarea pășunilor, fânațelor artificiale și mai cu seamă despre necesitatea creării unei conștiințe forestiere în masele populației. Acest fapt vine remarcat în continuarea aceleiași idei susținute de el și în planul activităților legate de școală și educația tineretului. De altfel, Prof. Mager a reafirmat și în presă cele menționate mai sus în articolul „Din problemele actualității. Satele în proeminență – Probleme ce le revin asociațiilor culturale – O școală practică de pomărit în Hălmațiu”.

Mare iubitor de natură, Traian Mager a fost un promotor al turismului în Munții Apuseni prin care a văzut și o posibilitate de cunoaștere și păstrare a tradițiilor din Ținutul Hălmațiuului. El a consemnat obiceiuri ce țin de marile sărbători calendaristice (obiceiul de Crăciun cu duba, conacul), a adunat colinde și a promovat tradiții precum Târgul de fete de pe muntele Găina. De altfel, prof. Mager a și ghidat turiști pe care i-a condus în excursii organizate la această sărbătoare a cărei renume a depășit chiar granițele țării.

În apropierea muntelui Găina, prof. Mager și-a ridicat o cabană unde îi plăcea să-și petreacă verile, să facă plimbări în natură și să vorbească cu oamenii. El a și scris despre toponimia și onomastica Ținutului Hălmațiuului.

Deși a fost numit în 1919 director al Gimnaziului din Lupeni, apoi la gimnaziul din Arad, iar în 1920 a fost numit inspector al învățământului primar din jud. Hunedoara, Traian Mager nu a primit nici una dintre aceste însărcinări pentru a se putea ocupa liniștit de activitatea sa extrașcolară. În acest sens prof. Mager a îndeplinit atribuții ce privesc cunoașterea și asistența regiunii Hălmațiuului: a fost deputat sinodal în protopopiatul Hălmațiuului, a fost în serviciul Fundației Culturale Regale „Principele Carol”, conducând o echipă de studenți în comuna Vârfurile, a fost membru într-o comisie a Ministerului de Interne pentru studierea problemelor Munților Apuseni, s-a pus în slujba Institutului Social Banat – Crișana, cu monografia Hălmațiuului, a fost inspector al Serviciului Social al județului Arad.

În această calitate, Traian Mager a participat în plasa Hălmațiuului la înființarea în mai multe sate de cămine culturale (Hălmațiu, Bodești, Târnova). El a insistat asupra foloaselor ce le va aduce Ținutului Hălmațiuului Serviciul Social. De asemenea, prof. Mager a fost delegat de Asociația „ASTRA” – Despărțământul Arad ca delegat pentru Ținutul Hălmațiuului, fapt ce ne confirmă meritele sale în cunoașterea și susținerea acestei regiuni.

Moț de origine, provenit din satul Lazuri, Traian Mager a devenit dascăl la una din cele mai prestigioase instituții de învățământ din Arad, Școala Normală. A desfășurat o bogată activitate didactică timp de peste 30 de ani, perioadă în care a predat elevilor disciplina limba și literatura română.

Dacă e să luăm orice studiu, la întâmplare despre problemele importante ale României și ale lumii chiar, vom regăsi probleme precum exodul rural-urban, șomajul, poluarea, defrișările. Toate acestea se regăseau în preocupările profesorului Mager nu dor ca idei ci cu soluții concrete: pentru a păstra moșii în yonele lor se gândise la plata corectă a acestora, pentru cultura le trebuia pastrate tradițiile și reinnodate prin activitatea caminelor culturale. Și azi ne mandrim cu atata material bibliografic din monografia Tarii Halmagiului și ne este de

un real folos noua, profesorilor de istorie pentru a ancora tinerii acestea ai noii generatii de trecut si a le insufla respectul pentru innaintasii lor dar si mandria de a fi romani, demnitatea. Si asa, cunoscandu-si trecutul si istoria, să se ridice la înalta valoare a simplitatii. Ce lectie de viata si onoare: sa refuyi demnitati si ranguri de ministru si sa –ti dedici viata si priceperea ta neamului tau! Minunat!

Pentru silvicultorii si locuitorii Tinutului Halmagiu, padurea e o mandrie....cata viziune! Sa stii ca padurea nu e doar loc de refugiu la greu, nu doar o sursa de venit bună si azi, ea trebuie regenerata, respecta!

Prof. Mager rămâne în memoria noastră, ca o personalitate extrem de activă și în afara școlii, unde a susținut pe tot parcursul vieții sale, activități legate de Ținutul Hălmagiului și Munții Apuseni, pe care i-a iubit aproape cu patimă.

El a murit în anul 1950, fiind înmormântat în curtea bisericii din Bodești, în mijlocul regiunii despre care a scris și pentru ridicarea căruia nu a precupețit nici un efort așa cum singur spunea: „... cercetările noastre n-au fost animate numai de curiozitatea științifică, cât mai cu seamă de dorul de a găsi soluții mântuitoare pentru combaterea suferințelor ... ani de-a rândul am căutat să coborâm acțiunea și pe terenul înfăptuirilor practice.”

prof. Traian Mager

BIBLIOGRAFIE:

1. **Bărbulescu M., Deletant D., Hitchins K., Papacostea Ș., Teodor P.:** Istoria României, București, Ed. Corint, 1998
2. **Buta I Vasile.** - Hălmaგიu pe treptele timpului, Editura Sophia Arad 1999
3. **Constantin P. Avram** - Avram Iancu – măreția demnității, Editura Gutenberg, Arad, 1999
4. **Densușeanu Nicolae** - Dacia preistorică , București, Institutul de Arte Grafice, 1913
5. **Densușianu Nicolae**- Revoluția lui Horea în Transilvania și Ungaria, 1784-1785, scrisă pe baza documentelor oficiale. București tipografia Românul, Carol Gobl, 1884
6. **Dragomir, Silviu**- Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în sec. XVIII. Vol. I, Sibiu 1920
7. **Dragomir Silviu:** Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-49, vol. 5, Cluj, 1946
8. **Eskenazy Victor**- Hălmaგიul un sat medieval din Țara Crișului Alb,(sec. XIV- XV), Ziridava V Arad 1975
9. **Iorga,N.:** Istoria lui Mihai Viteazul, vol. I-II, București 1935
10. **Mager, T.**- Contribuții la istoria unirii 1918-1919. Jurnal. Tiparul Tipografiei Diecezană. Arad, 1934
11. **Mager Traian**- Cultul eroilor în Munții Apuseni, Arad 1935
12. **Mager Traian**- Tinutul Hălmaგიului, vol. I, Editura Diecezane, Arad 1938
13. **Merluțiu, Vasile**- Județele din Ardeal și Maramureș până la Banat. Institutul de Arte Grafice Ardealul , Cluj, 1929
14. **Munteanu Ion** - Avram Iancu în conștiința românilor bănățeni, Editura Orizont, 1987
15. **Oarcea Vasile:** Poezii populare din Țara Zărandului, Arad 1978
16. **Panaitescu P. P.**- Introducere în istoria culturii românești, Editura Științifică București, 1969
17. **Pascu Ștefan** - Transilvania în lumina datelor geopolitice, istorice și statistice, Tipografia Lumina, 1944
18. **Pavel Vesa**- Un bibliofil în Țara Zărandului, preotul Nicolae Butariu, Ed Mirador, 2010
19. **Prodan David**- Desființarea șerbiei în Transilvania, Studii și materiale de istorie medie, București, Editura Academiei, vol. VII 1974
20. **Prodan David**-Domeniul cetății Șiria, 1525, Anuarul institutului de Istorie, Cluj 1960
21. **Prodan David:** Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI- lea, I- III, București 1967
22. **Prodan David**- Răscoala lui Horea. Editura Științifică și Enciclopedică București 1979 vol. I
23. **Pârvan Vasile**- Getica
24. **Păiușan I.:** Imaginea lui Avram Iancu în folclorul și tradițiile hălmaგიene, Catedra, Arad, 1976
25. **Pipidi, D.N.**- Contribuțiuni la Istoria veche a României, Editura Științifică 1967, București
26. **Pompiliu Teodor**- Avram Iancu în memorialistică, Ed, Dacia, 1982
27. **Sirban Cosmina Georgeta**- Pagini de istorie- Satul Ionești-Comuna Halmagi, Ed. University Press, Arad 2009

REVISTE (PERIODICE):

27. **Revista Transilvania**, anul 74, ianuarie, nr.1/1943, organ al Astrei
28. **Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918.** Institutul de studii istorice și social politice, București. 1972, ediția a II-a
29. **În munții Apuseni**- Ghid, Ed. Meridiane, București